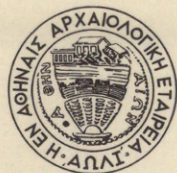

ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ
ΕΦΗΣ ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

ΤΟ ΙΔΑΙΟ ΑΝΤΡΟ

Ιερό και μαντείο

Β ΤΟΜΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ 2013

Εικόνα εξωφύλλου:
Εικονογραφημένη επιστολή
αμερικάνου επισκέπτη στο Ιδαίο Άντρο
τη δεκαετία του '80.

ΤΟ ΙΔΑΙΟ ΑΝΤΡΟ
Ιερό και μαντείο

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 10672
fax 210 3644996, τηλ. 210 3625531
secr@archetai.gr - www.archetai.gr

ISBN (SET) 978-960-8145-95-5
Β' ΤΟΜΟΣ 978-960-8145-97-9
ISSN 1105-7785

Οἱ εἰκόνες τῶν πινάκων προέρχονται ἀπὸ τὰ Φωτογραφικὰ Ἀρχεῖα
Ἰδαίου Ἄντρου καὶ Ζωμίνθου, Γιάννη καὶ Ἐφης Σακελλαράκη,
πλὴν ἐκείνων που αναφέρουν προέλευση στοὺς ὑπόμνημά τους.
(Οἱ φωτογράφοι αναφέρονται στοὺς Εἰσαγωγικὸ Σημείωμα).

Τὴ δαπάνη γιὰ τὴν ἐκδόση τοῦ τόμου
χορήγησε τὸ Ἰδρυμα Ψύχα.

Ἐκδοτικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἐπιμέλεια: Λούση Μπρατζιώτη
Ἐπιμέλεια κειμένων: Μαρία Γαβρίλη

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 280

ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ
ΕΦΗΣ ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

ΤΟ ΙΔΑΙΟ ΑΝΤΡΟ
Ιερό και μαντείο

Β ΤΟΜΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ 2013

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Α' ΤΟΜΟΣ

Σημείωμα Έφης Σαπουνά-Σακελλαράκη	15
Πρόλογος Γιάννη Σακελλαράκη	17
A. Ο ΜΥΘΟΣ	21
I. Η ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ - ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ	21
II. Ο ΜΥΘΟΣ ΤΗΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ, ΤΗΣ ΑΝΑΤΡΟΦΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΤΟΥ ΔΙΑ	28
B. Η ΘΕΣΗ	35
I. ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ - ΔΑΣΙΚΟΣ ΠΛΟΥΤΟΣ	38
1. Χλωρίδα - Πανίδα	38
2. Πηγές	52
3. Μητάτα της Νίδας	54
II. ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΣΠΗΛΛΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ	54
Θέσεις περί το οροπέδιο της Νίδας	64
III. ΑΠΟ ΤΟ ΟΡΟΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΝΙΔΑΣ ΣΤΟ ΙΔΑΙΟ ΑΝΤΡΟ	68
1. Προσβάσεις στο Ιδαίο Άντρο	69
2. Σχέσεις επιρροής του σπηλαιού	
Κνωσός - Αξός - Γόρτυς	72
Γ. Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ	75
I. ΤΟ ΣΠΗΛΛΙΟ	75
II. Η ΠΡΩΤΗ ΣΥΛΗΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟΝ HALBHERR	78
III. Ο FEDERICO HALBHERR ΣΤΟ ΙΔΑΙΟ ΑΝΤΡΟ	89
Σχέσεις του F. Halbherr με ελληνικά Ιδρύματα και πρόσωπα.	
Πολιτική και Αρχαιολογία τον 19ο αιώνα	93
Η τύχη των αρχαίων κινητών ευρημάτων	96
IV. ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΤΩΝ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗ ΚΑΙ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ	99
1. Ανασκαφή Ξανθουδίδη, 1917	100
2. Ανασκαφή Μαρινάτου, 1956	100
V. ΟΙ ΣΥΝΕΧΕΙΣ ΣΥΛΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΙΔΑΙΟΥ ΑΝΤΡΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΣΠΗΛΛΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ	104
Άλλες επεμβάσεις στον ιερό χώρο	
Δ. Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ	106
I. Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΣΠΗΛΛΙΟ	110
Μορφολογία - Γεωλογία του σπηλαιού	116
1. Ο εξωτερικός χώρος	119
Η Πλατεία - Ο λίθινος βωμός - Βάσεις αγαλμάτων	

2. Το εσωτερικό του σπηλαίου	125
Η Κεντρική Αίθουσα - Η συστηματική ανασκαφή	
Σακελλαράκη των ετών 1983-1986 μέσα στο σπήλαιο -	
Οι Σωροί I-V - Ο Βόρειος Μυχός - Ο Νότιος Μυχός -	
Το Μικρό Σπήλαιο	
II. Η ΕΝ ΓΕΝΕΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ	164
E. Η ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ	166
I. ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	167
II. ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ	168
III. ΜΕΤΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	170
IV. ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ	
ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ	171
V. ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ	174
ΣΤ. Η ΛΑΤΡΕΙΑ	176
I. ΘΕΟΤΗΤΕΣ ΠΟΥ ΛΑΤΡΕΥΟΝΤΑΝ	176
1. Δίας	176
2. Νύμφες	181
3. Γυναικείες θεότητες	184
Ρέα - Ήρα - Δήμητρα - Άρτεμις - Κυβέλη	
4. Ανδρικές θεότητες	192
Διόνυσος - Ζαγρεύς - Παν - Υάκινθος - Ερμής -	
Άττις - Κουρήτες - Ιδαίοι Δάκτυλοι	
II. ΙΕΡΑΤΕΙΟ	199
III. ΜΥΣΤΗΡΙΑ	202
IV. ΜΥΗΣΗ	208
Άλλα στοιχεία στη διαδικασία της μύησης - Εκδύσια -	
Ένδυση - Ενηλικίωση - Κλοπή	
V. ΚΥΡΙΕΣ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ	214
Θυσίες - Βωμοί - Ο αέρας - Φως - Χορός - Ακούσματα -	
Τα δεικνύμενα - Λίκνο - Θρόνος	
VI. ΜΑΝΤΙΚΗ - ΕΥΧΕΣ - ΚΑΤΑΡΕΣ	250
1. Η μαντεία	250
2. Μαγεία	258
VII. ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ - ΠΡΟΣΦΟΡΕΣ - ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΑ - ΤΑΜΑΤΑ	260
Η ανάπτυξη του Ιδαίου Άντρου και του Ψηλορείτη	
στους Ύστερους χρόνους	265

Β' ΤΟΜΟΣ

Z. ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ	9
I. ΤΑ ΠΗΛΙΝΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ	11
1. Η κεραμική	11
Νεολιθική περίοδος - Κεραμική και οστέινα εργαλεία	
Προανακτορική περίοδος (3300-2000/1900 π.χ.)	
Παλαιοανακτορική περίοδος (2000/1900-1700/1650 π.Χ.)	
Νεοανακτορική περίοδος (1700/1650-1450 π.Χ.)	
Μετανακτορική (Κρητομυκηναϊκή) περίοδος (1450-1100 π.Χ.)	
Πρωτογεωμετρική, Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδος	
2. Τα πήλινα σκεύη	21
Υποστάτες - Κέρας καθοσίωσης - Σκεύος με κεφαλή ταύρου -	
Κυλινδρικά σκεύη - Σκεύη της Ύστερης Αρχαιότητας	
3. Τα ειδώλια	24
Μεγάλα ανθρωπόμορφα αγγεία, ανθρωπόμορφα και	
ζωόμορφα ειδώλια - Πόδι μεγάλου αγάλματος	
II. ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ	31
Χάλκινα - Χρυσά και αργυρά σκεύη και κοσμήματα	
1. Τα χάλκινα	34
α. Τύμπανο, ασπίδες, ασπίδια, κύμβαλα	34
Ομάδα Α. Το τύμπανο - Ασπίδες - Ομάδα Β - Ομάδα C -	
Ομφαλωτές ασπίδες - Ασπίδα «Σακελλαράκη» -	
Ασπίδια - Κύμβαλα	
β. Τα αγγεία	59
Φιάλες - Προχοειδή - Αιγυπτιακά αγγεία - Κάδος -	
Άλλοι τύποι χάλκινων αγγείων	
γ. Τα σκεύη: Λέβητες και τρίποδες	76
Λέβητες - Λαβές - Πόδια - Μικροσκοπικοί λέβητες	
Βάσεις - Τετράπλευροι υποστάτες - Αρχαϊκά -	
Κλασικά αγγεία - Λαβές λεβήτων και κρατήρων -	
Λείψανα άλλων αντικειμένων	
δ. Τα ειδώλια	93
Μινωική περίοδος - Γεωμετρική - Ρωμαϊκή περίοδος -	
Ανδρικά γεωμετρικά ειδώλια - Γυναικεία γεωμετρικά	
ειδώλια - Δαιδαλικό ειδώλιο - Αρχαϊκά ειδώλια -	
Ελληνιστικά ειδώλια - Μεγαλύτερα πλαστικά έργα -	
Σφίγγες - Ζώα	
ε. Περίτμητο έλασμα	119
στ. Οι πόρπες	119
ζ. Άλλα μεταλλικά αντικείμενα	124
Ράβδοι - Κορβία - Ελάσματα - Μαχαιρίδια - Διπλοί	
πελέκεις - Βέλη, αιχμή δόρατος, ξίφος - Ηθμοί -	
Εφηλίδες	

2. Τα χρυσά και τα αργυρά	129
Μικρογραφικά αγγεία και σκεύη - Κοσμήματα - Χάνδρες - Περίαπτα - Κρίκοι - Περόνες - χρυσές, αργυρές, χάλκινες - Περίτμητα - Ελάσματα - Αφιερώματα - Αστράγαλος	
III. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΛΙΘΟ, ΟΡΕΙΑ ΚΡΥΣΤΑΛΛΟ, ΓΥΑΛΙ ΚΑΙ ΗΛΕΚΤΡΟ	149
Χάνδρες - από φαγεντιανή - από γυαλί - Αγγεία από γυαλί - Χάνδρες από ορεία κρύσταλλο - Χάνδρες και περίαπτα από σάρδιο - Χάνδρες από ήλεκτρο - Κεφαλή από ήλεκτρο - Αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο - Διάφορα λίθινα αντικείμενα	
IV. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΦΑΓΕΝΤΙΑΝΗ	157
Ειδώλια ανθρωπόμορφα - Ειδώλια ζωόμορφα - Αγγεία - Σκαραβαίοι - Χάνδρες - Διάφορα	
V. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΟΣΤΟ ΚΑΙ ΕΛΕΦΑΝΤΟΔΟΝΤΟ	168
Βορειοσυριακό εργαστήριο - Ριπίδια - Άλλα βορειοσυριακά πλαστικά έργα - Πυξίδες βορειοσυριακές - Πυξίδες με πλαστική διακόσμηση - Κυλινδρικό σκεύος - Φοινικικά ελεφαντουργήματα - Ανατολικά έργα - Έργα κρητικού εργαστηρίου - Περόνες - Οφθαλμοί - Σκεύη - Άλλα αντικείμενα - Πλακίδια - Έπιπλα - Θρόνος	
VI. ΤΑ ΛΟΙΠΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ	202
1. Οι σφραγίδες	202
Πρωμινωική περίοδος - Μεσομινωική II - Υστερομινωική περίοδος - Γεωμετρική περίοδος	
2. Τα δακτυλίδια - Οι δακτυλιόλιθοι	213
3. Τα νομίσματα	217
Ρωμαϊκή περίοδος - Νομίσματα και λατρεία	
4. Οι λύχνοι	228
Ρωμαϊκή περίοδος - Θεματολόγιο - Κρητικοί λύχνοι - Λυχνομαντείο	
VII. ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	241
Βιβλιογραφία	251
Ευρετήριο	289
Γ' ΤΟΜΟΣ	
ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ	1-157

ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Η τελευταία ανασκαφή του Ιδαίου Άντρου τη δεκαετία του 1980 έδωσε χιλιάδες αντικειμένων από διάφορες ύλες. Στις πρώτες δημοσιεύσεις στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας 1983-1984 και στο Έργον 1983-1987, στα οποία παραπέμπουμε, δίνονται σχολαστικά τα ανασκαφικά δεδομένα, ο ακριβής αριθμός κάθε κατηγορίας ευρημάτων καθώς και η θέση εύρεσης, ώστε να μπορεί ο ειδικός ερευνητής κάθε θέματος να βοηθηθεί. Κρίθηκε, έτσι, σκόπιμο ότι δεν χρειάζεται η επανάληψη των ίδιων στοιχείων στο παρόν έργο, το οποίο σκοπό έχει να καταδείξει τον πλούτο, την ποικιλία των ευρημάτων και κυρίως τον χαρακτήρα και τη σπουδαιότητα ενός σημαντικού ιερού με χαρακτηριστικά δείγματα, χωρίς να πελαγοδρομήσει ο αναγνώστης σε τεράστιους καταλόγους. Άλλωστε, πολλές από τις κατηγορίες ευρημάτων έχουν μελετηθεί και δημοσιευθεί σε πολλά επιστημονικά άρθρα από τον ανασκαφέα αλλά και από ειδικούς συνεργάτες, οι απόψεις των οποίων περιλαμβάνονται στον τόμο αυτόν με σχετική αναφορά στον κάθε έναν στα συγκεκριμένα κεφάλαια*.

---

* Οι εργασίες στο Μουσείο Ηρακλείου τα τελευταία χρόνια δεν επέτρεψαν την καλύτερη φωτογράφιση κάποιων αντικειμένων ή την εξέταση κάποιων στοιχείων ιδιαίτερα της κεραμικής, διαστάσεις κ.λπ. Κρίθηκε, όμως, προ-

τιμότερο να δοθεί η μελέτη από τον ίδιο τον ανασκαφέα ως έχει και να μην παραμείνει μία από τις πολλές αδημοσίευτες ανασκαφές. Άλλωστε, ανασκαφές αυτού του μεγέθους απαιτούν τους μελετητές για πολλά χρόνια.

I. ΤΑ ΠΗΛΙΝΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ

1. Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ (πίν. 2-10)

Τα όστρακα που ανακαλύφθηκαν στο Ιδαίο Άντρο ήταν άφθονα, τώρα αποθηκευμένα στις αποθήκες του Μουσείου Ηρακλείου. Το πρόβλημα είναι ότι, λόγω της μακρόχρονης χρήσης και των διαταράξεων σε διάφορες εποχές, βρέθηκαν ανακατεμένα όστρακα πολλών περιόδων, ενώ είναι σπάνια τα ακέραια αγγεία. Ένοικοι, επισκέπτες αλλά και προσκυνητές του απομακρυσμένου Ιδαίου Άντρου δεν είχαν μαζί τους μόνον αναθήματα αλλά πιθανώς και τα προσωπικά κεραμικά τους σκεύη, που βρέθηκαν σε κάθε σημείο του σπηλαίου, ακόμη και στο καμένο, μαύρο από τις θυσίες, χώμα, θρυμματισμένα συχνά από τους βράχους που κατέπεσαν από την οροφή ή κατρακύλησαν από την είσοδο ή και από τις αρχαιοκαπηλικές αναμοχλεύσεις. Όσα ακολουθούν, επομένως, δεν αποτελούν παρά μίαν εξαιρετικά συνοπτική πρώτη παρουσίαση που ασφαλώς θα αξιολογηθεί από διάφορους ειδικούς μελετητές και θα απασχολήσει την έρευνα για πολλά χρόνια¹.

Η κεραμική όλων των περιόδων, που βρέθηκε στις τελευταίες ανασκαφές του 1983-1986 σε όλους τους χώρους του σπηλαίου, είναι αποσπασματική πλην κάποιων ακέραιων αγγείων.

Η κεραμική βρέθηκε, πλην ελαχίστων περιπτώσεων, διαταραγμένη λόγω της αλληπάλληλης ανά τους αιώνες χρήσης του χώρου, της συνεχούς σύλησης αλλά και λόγω της μη συστηματικής έρευνας παλαιότερων ανασκαφών που εργάζονταν κάτω από δυσμενείς συνθήκες. Στις ανασκαφικές εκθέσεις αναφέρεται συχνά η εύρεση προϊστορικών οστράκων αναμεμειγμένων με όστρακα ελληνικών χρόνων και με άλλα αντικείμενα. Λίγα είναι τα σημεία όπου βρέθηκαν αδιατάρακτα στρώματα, τόσο στους Μυχούς όσο και στην Κεντρική Αίθουσα, όπως σημειώθηκε (τόμ. Α', κεφ. Γ. Η ανασκαφή).

---

1. Του υλικού αυτού αναφέρονται δειγματοληπτικά εδώ οι διάφορες κατηγορίες. Η νεολιθική κεραμική μελετήθηκε συστηματικά από την Κάτια Μαντέλλη. Μέρος της μινωικής μελετήθηκε από τον Α. Βασιλάκη. Μεγάλο μέρος της γεωμετρικής από τον Γ. Σακελλαράκη. Αυτές είναι και οι κυριότερες ομάδες. Για

την υπόλοιπη κεραμική έχει γίνει προσπάθεια να συντεθεί από τα υπάρχοντα στοιχεία. Δεν ήταν δυνατόν όμως, λόγω της κατάστασης του Μουσείου Ηρακλείου τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, να ελεγχθούν και κάποια άλλα όστρακα που ίσως προσέθεταν και άλλες πληροφορίες.

Στο κεφάλαιο αυτό, ωστόσο, δίνονται χαρακτηριστικά παραδείγματα όλων των κατηγοριών και περιόδων που δηλώνουν τη διαχρονική παρουσία επισκεπτών στον χώρο, όσο και τη σπουδαιότητα του σπηλαίου, η οποία βέβαια υποστηρίζεται περισσότερο με άλλες κατηγορίες ευρημάτων.

Νεολιθική περίοδος – Κεραμική και οστέινα εργαλεία

Η εγκατάσταση στο Ιδαίο Άντρο, όπως προκύπτει από τις νέες ανασκαφές, αρχίζει από την Τελική Νεολιθική περίοδο². Ασφαλώς και στην πρωιμότετη αυτήν περίοδο οι επισκέψεις στο σπήλαιο θα ήταν εποχικές, όπως και σήμερα, λόγω των κλιματολογικών συνθηκών. Συγκεκριμένα:

Όπως έδειξαν ευρήματα των ανασκαφών της δεκαετίας του '80³, νεολιθικές αποθέσεις διαπιστώθηκαν στην Κεντρική Αίθουσα και στον Βόρειο Μυχό, δεν ήταν όμως πάντοτε σε αμιγή στρώματα. Βρέθηκαν αναμεμιγμένες με μεταγενέστερο υλικό, κυρίως ρωμαϊκό, και με κάρβουνα που δεν ανήκουν όμως σε κανονικές πυρές. Τα νεολιθικά ευρήματα που περιλαμβάνουν οστέινα εργαλεία, θραύσματα στεατίτη και εργαλείων πυριτόλιθου, είναι κυρίως κεραμική και χρονολογούνται ως σύνολο στην Τελική Νεολιθική περίοδο. Το αδιατάρακτο νεολιθικό στρώμα στον Βόρειο Μυχό καλύπτεται από λιθοσωρό, στον οποίο και οφείλει τη διατήρησή του.

Η κεραμική είναι χειροποίητη θαμπή, αστίλβωτη όπως αυτή που εμφανίζεται σε αντίστοιχες χρονολογικά θέσεις της Κρήτης⁴, π.χ. στα σπήλαια Κουμαρόσπηλια και Λερά, Τραπέζας και Ειλειθυίας αλλά και στη θέση Νεροκούρου και Καλούς Λιμένες, δηλαδή τόσο στη Δυτική όσο και στην Κεντρική και Ανατολική Κρήτη εκτός από τη Φαιστό και την Κνωσό, των οποίων η κεραμική είναι υψηλής ποιότητας, ενώ η χονδροειδής κεραμική και των δύο αυτών κέντρων δεν διαφέρει από αυτήν της περιφέρειας. Η ατελής όπτηση των αγγείων της περιφέρειας οφείλεται ασφαλώς στο χαμηλότερο επίπεδο παραγωγής⁵. Λίγα όστρακα με λεπτά τοιχώματα έχουν καλή, ομοιογενή όπτηση και είναι τεφρά ή κόκκινα στιλβωτά, ενώ μία μικρή ομάδα καλύπτεται με κοκκιδωτό, επίθετο διάλυμα πηλού με άμμο και κόκκινο αλείφωμα, γνωστή μέθοδος από τη Φαιστό. Εκτός από τη μικρή πρόχου που συγκολλήθηκε, και με βάση τα 2.712 όστρακα που βρέθηκαν, υπολογίζεται από την Μαντέλη ότι θα υπήρχαν περί τα 300-400 νεολιθικά αγγεία. Τα αγγεία είναι μικρού και μεσαίου μεγέθους, μεταξύ των οποίων τρία χείλη μικρών φιαλών. Γενικά, τα περισσότερα θραύσματα προέρχονται από ανοικτά αγγεία, όπως π.χ. φιάλες και τμήμα πιπέλας, ενώ τα κλειστά είναι περί το 15%.

Τα σχήματα είναι φιάλες με υψηλό έξω νεύον χείλος, φιάλες με εγχάρκτη οδόντωση στο χείλος, με πλαστική ταινία στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους, φιάλες με οπές κάτω από το χείλος, πιθανώς για στερέωση πώματος, ευρύστομη πρόχους με στρογγυλευμένη γωνίωση στο σώμα που βρέθηκε

2. Βλ. Μαντέλη 2006.

3. Σακελλαράκης 1983.

4. L. Vagnetti - O. Belli 1978.

5. Μαντέλη 2006, 13.

στον Βόρειο Μυχό ανάμεσα σε υπερκείμενο και υποκείμενο ρωμαϊκό στρώμα⁶ (πίν. 2α). Οι διάφορες λαβές που βρέθηκαν στο σπήλαιο είναι σαμαρωτές, κατακόρυφα ταινιωτά ωτία, κυκλικής τομής στο χείλος των φιαλών, ένα κάθετο στο χείλος ωτίο, ένα οριζόντιο τριγωνικό. Οι βάσεις είναι επίπεδες και ορισμένες δακτυλιόσχημες.

Το σώμα κοσμείται με πλαστική σχοινοειδή ή αυλακωτή διακόσμηση, εγχάρακτα γραμμίδια, εμπίεστη στιγμωτή, στολιδωτή, θαμπή μελανέρυθρη κηλίδωση, επίθετη κοκκίδωση, επίθετη γραπτή διακόσμηση ταινιών με ώχρα. Αντίθετα με τη χονδροειδή κεραμική, η καλής ποιότητας είναι στιλβωμένη με μαύρο ή ερυθρό χρώμα⁷ (πίν. 2β). Η διακοσμημένη κεραμική του Ιδαίου Άντρου βρίσκεται παράλληλα στη Φαιστό και την Κνωσό, καθώς και στο Καστέλλι Φουρνής στην Ανατολική Κρήτη⁸.

Οι παραλλαγές στον πηλό των αγγείων δείχνουν διαφορετική προέλευση. Ο πηλός περιλαμβάνει σε άλλα αγγεία θρύμματα ασβεστολίθου, σε άλλα σχιστολίθου ή άμμου κ.λπ. Η διαφοροποίηση αυτή καθορίζει και την προέλευση των αγγείων και επομένως την επισκεψιμότητα ατόμων από διαφορετικά σημεία του νησιού. Είναι βέβαιο ότι από την Τελική Νεολιθική περίοδο γίνονταν συναντήσεις ομάδων από διάφορες περιοχές στο σπήλαιο και θα τελούνταν πιθανώς ορισμένες περιοδικές τελετουργίες. Τα μικροσκοπικά φιαλίδια δείχνουν ότι είχαν κάποια τελετουργική χρήση. Στην τελευταία Νεολιθική φάση έως την ΠΜ Ι ανήκουν δύο τριγωνικά ωτία, όμοια με τα αντίστοιχα των πυξίδων τύπου Λεβήνας - Ιεροκάμπου ΙΙ που βρέθηκαν στον ΠΜ τάφο της Λεβήνας⁹.

Εκτός από την κεραμική βρέθηκαν και σημαντικά νεολιθικά εργαλεία. Εκτός από τον μεγάλο αριθμό (120 κομμάτια) από στεατίτη / σερπαντίτη, βρέθηκαν αρκετά οστέινα: χονδροί οπείς χωρίς αιχμηρή απόληξη, άλλοι λεπτότεροι και τρύπανα. Από αυτά, τρία προέρχονται από τις ανασκαφές του 1885 και είκοσι δύο από τις ανασκαφές Σακελλαράκη 1982-1986 (πίν. 1), από διαταραγμένες επιχώσεις του βορειοδυτικού τμήματος της Κεντρικής Αίθουσας στη μετάβαση από την Κεντρική Αίθουσα στον Βόρειο Μυχό. Επτά βρέθηκαν όμως σε αδιατάρακτο νεολιθικό στρώμα.

Προανακτορική περίοδος (3300-2000/1900 π.Χ.)

Τα ευρήματα της περιόδου αυτής¹⁰ προήλθαν τόσο από τα διαταραγμένα στρώματα της επίχωσης, όσο και από τα αδιατάρακτα των ανασκαφών 1983 και 1986, στο βορειοδυτικό τμήμα της Κεντρικής Αίθουσας, στον Νότιο Μυχό και στο πέρασμα προς τον Βόρειο Μυχό. Η κατοίκηση και σε αυτήν την περίοδο ήταν εποχική. Στην Προανακτορική περίοδο, εκτός από την κεραμική, ανή-

6. *Εργον* 1986, 148 εικ. 138.

7. Σακελλαράκης 1984, πίν. 239ε.

8. Μαντέλη 2006, 14, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

9. Στ. Αλεξίου, Οι Πρωτομινωικοί τάφοι της

Λεβήνας και η εξέλιξίς των πρωτομινωικών ρυθμών, *ΚρΧρ* 17 (1961) εικ. 10, S. Alexiou - P. Warren 2004.

10. Βλ. Σακελλαράκης 1983, 484-485, Βασιλάκης 2006.

κουν δύο σφραγίδες από οφίτη, η μία με τεμνόμενες γραμμές στη σφραγιστική επιφάνεια, η άλλη με δύο κύκλους και καρπύλο σχέδιο¹¹.

Έχουν βρεθεί λίγα δείγματα των πρώτων ΠΜ κεραμικών ρυθμών, δηλαδή του ρυθμού του Αγίου Ονουφρίου, της Κουμάσας, της Βασιλικής. Υπάρχουν αρκετά μη διαγνώσιμα όστρακα αλλά και άλλα μελαμβαφή ή με ταινίες (πίν. 3). Από τα χαρακτηριστικά της περιόδου αξίζει να σημειωθεί ικανός αριθμός οστράκων του Προανακτορικού λευκού ρυθμού, που χρονολογούνται στο τέλος της Ωριμης Προανακτορικής περιόδου (ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ):

1. Χείλος και τμήμα σώματος από κωνικό κύπελλο με δακτυλιόσχημη βάση (egg cup) που κοσμείται με λευκή ταινία σε σκοτεινό έδαφος (πίν. 4)¹².

2. Όστρακο με λευκό θλαστό κόσμημα (πίν. 4,2)¹³. Η Walberg¹⁴ ονομάζει το θέμα “running angular variety” της σπείρας, που μοιάζει με θλαστή γραμμή, με παράλληλο από τις Πατρικιές, και το χρονολογεί στην ΠΜ ΙΙΙ περίοδο.

3. Χείλος ημισφαιρικού κυπέλλου με συμπλεκόμενα λευκά ημικύκλια (;) (πίν. 4,3)¹⁵.

4-5. Τμήματα χείλους κυλινδρικών κυπέλλων με τριπλά λευκά ημικύκλια (πίν. 4,4-5)¹⁶.

6. Σημαντικό αγγείο της ΠΜ ΙΙΙ περιόδου είναι η ακέραιη απιόσχημη πρόχους (πίν. 4,6)¹⁷, με λοξότμητη ραμφόστομη προχολή και οφθαλμωτές εκφύσεις, που έχει παράλληλο σχήμα και στη Φαιστό¹⁸ αλλά και στην Τρυπητή. Η διακόσμησή της είναι με ταινίες του “σκοτεινού επί ανοικτού” (dark on light) ρυθμού. Ο χώρος στην Κεντρική Αίθουσα, όπου βρέθηκε περικλειόταν με πέτρες και αυτό ίσως έχει κάποια ιδιαίτερη σημασία.

7. Στο τέλος της ίδιας περιόδου (ΜΜ ΙΑ) χρονολογείται άλλη πρόχους (πίν. 4,7) από τον Νότιο Μυχό¹⁹ με πιο σφαιρικό σώμα και ελαφρά λοξότμητη προχολή, με σχήμα και διακόσμηση γνωστά από τη Φαιστό²⁰. Το κατώτερο τμήμα του σώματος κοσμείται με καστανές γραμμές. Το ανώτερο με διακόσμηση του “τραχωτού” ή “ακιδωτού” ρυθμού του λεγόμενου “barbotine” και ιδιαίτερα της κατηγορίας “barnacle”, που είναι συνήθης σε αυτήν την περίοδο και συνεχίζεται στη ΜΜ ΙΙ περίοδο, στην περίοδο των Παλαιών Ανακτόρων. Τον ρυθμό αυτόν γνωρίζουμε από τα σπίτια της Κνωσού κάτω από τις Κουλούρες²¹, από τις Πατρικιές²² και αλλού²³. Τα περισσότερα παραδείγματα προέρχονται από τη Μεσαρά αλλά και από τα Μάλια και τις Αρχάνες²⁴.

11. Έργον 1986, 142 εικ. 132, Βασιλάκης 2006, εικ. 1-2. Βλ. και πιο κάτω, κεφ. VI. Οι σφραγίδες.

12. Πρβ. Αρχάνες 1997, Β, 406 εικ. 362, Lahanas 2004, form d, αρ. 23, 31 πίν. 9, Betancourt 1985, 75 εικ. 49B: ΜΜ ΙΑ-Β.

13. Πρβ. Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1972, 5 πίν. Δβ, Εβ.

14. Walberg 1983, 39 πίν. 30 αρ. 3(ii)5.

15. Πρβ. Betancourt 1985, 75 εικ. 49 D: ΜΜ Ι περιόδου.

16. Betancourt 1985, 75 εικ. 50: ΜΜ Ι, Αρ-

χάνες 1997, Β, 394 εικ. 346: ΜΜ Ι, Lahanas 2004, αρ. 172 πίν. 26: ΜΜ ΙΑ.

17. Σακελλαράκης 1984, 572 πίν. 250a.

18. Πρβ. Festòs ΙΙ 1988, αρ. 423 πίν. 31.

19. Σακελλαράκης 1983, 485 πίν. 276γ.

20. Festòs ΙΙ 1988, f16, πίν. 32a.

21. Palace of Minos 1964, ΙV, εικ. 54c.

22. Festòs Ι 1976, 754, 1207B.

23. Βλ. γενικά Betancourt 1985, 83-85 εικ. 58.

24. Walberg 1983, 63 πίν. 28.

8. Όστρακα μελαμβαφή αγγείων του “τραχωτού” ρυθμού ανήκουν σε διαφορετικές πρόχους και προέρχονται από τον Νότιο Μυχό (πίν. 4,8).

9. Όστρακο (πίν. 4,9) της ίδιας κατηγορίας κοσμείται με σκοτεινούς κύκλους. Όμοια διακόσμηση υπάρχει επάνω στην ανάγλυφη “barnacle” επιφάνεια σε αγγείο από τις Αρχάνες²⁵, που κατά την Walberg²⁶ αποτελεί πρώτη παραλλαγή του ρυθμού.

10. Στον Νότιο Μυχό βρέθηκε το 1983²⁷ μία ομάδα υψηλών κωνικών κυπέλλων ολόβαφων με καστανή βαφή (πίν. 4,10) που χρονολογούνται στην Ωριμη Προανακτορική (MM IA-B) περίοδο²⁸.

11. Πέντε ακέραια κωνικά κύπελλα (πίν. 4,11) του τύπου C²⁹, συνήθη στη Φαιστό, βρέθηκαν επίσης στον ίδιο χώρο.

12. Ένα μεγάλο όστρακο, τμήμα χειροποίητου γεφυρόστομου σκύφου με προχολή (πίν. 4,12) από τον Βόρειο Μυχό³⁰ και οριζόντια λαβή χωρίς επίχρισμα. Η διακόσμηση χρονολογείται στην MM IA περίοδο³¹.

13. Σε καρποδόχη πιθανώς ανήκει κατώτερο τμήμα αγγείου (πίν. 4,13)³².

Παλαιοανακτορική περίοδος (2000/1900-1700/1650 π.Χ.)

Την περίοδο των Πρώτων Ανακτόρων είναι σε μεγάλη ακμή το σπήλαιο των Καμαρών που ανήκει στη φαιστιακή επικράτεια και έδωσε τη σπουδαία κεραμική που ονομάστηκε από αυτό. Η σχέση των δύο σπηλαίων δεν έχει διακριβωθεί ακόμη. Η εύρεση μόνον μικρής ομάδας οστράκων του Καμαραϊκού ρυθμού δείχνει, ίσως, ύφεση της λατρευτικής δραστηριότητας του Ιδαίου, όπως δείχνουν όστρακα της περιόδου αυτής που βρέθηκαν σε αδιατάρακτα αλλά και διαταραγμένα στρώματα της Κεντρικής Αίθουσας και του Νότιου Μυχού³³. Χαρακτηριστικά της περιόδου, όμως, είναι τα όστρακα με διακόσμηση “σκοτεινή επί ανοικτού” (dark on light) και “ανοικτή επί σκοτεινού” (light on dark), όπως π.χ.:

14. Όστρακο με μαστοειδείς αποφύσεις βαμμένες μαύρες σε ανοικτόχρωμη επιφάνεια (πίν. 5,14). Όμοια διακόσμηση απαντά και σε πρωιμότερα αγγεία ρυθμού Βασιλικής από τη Βασιλική και τα Γουρνιά³⁴. Η διακόσμηση είναι χαρακτηριστική της MM περιόδου³⁵ και ιδιαίτερα των MM ΙΑ αγγείων της δυτικής Μεσαράς, κυρίως της Φαιστού³⁶.

15. Στην περίοδο αυτήν πιθανώς ανήκει λαβή από πιθαράκι (πίν.5,15) με οκτώσχημο μαύρο περίγραμμα³⁷.

25. Αρχάνες 1997, Β, 401 εικ. 358.

26. Walberg 1983, 63 mot. 28, αρ. 21 πίν. 51.

27. Σακελλαράκης 1983, 485 πίν. 276α.

28. Πρβ. Αρχάνες 1997, Β, 409 εικ. 367, Lahanas 2004, αρ. 266, form 5, πίν. 40.

29. Kommos V 2006, 295, ja/2 πίν. 3,3: MM ΙΑ περιόδου.

30. Σακελλαράκης 1983, 456.

31. Betancourt 1985, 72 εικ. 47.

32. Πρβ. Festós II 1988, αρ. 2583, πίν. 67d της ΙΒ φάσης.

33. Σακελλαράκης 1983, 456 κε. Βλ. Βασιλάκης 1990, 127.

34. Σπ. Μαρινάτος - Μ. Χίρμερ 1959, έγχρ. πίν. ΙΙΙ και ΙV.

35. Πρβ. Αρχάνες 1997, Β, 194 εικ. 346.

36. Festós II 1988, 68 πίν. 32b, Kommos V 2006, 277, X9.

37. Πρβ. Festós I 1976, πίν. 56a.

Άλλα κεραμικά ευρήματα της περιόδου των Παλαιών Ανακτόρων είναι όστρακα μεγάλων ή μεσαίου μεγέθους αγγείων με λευκές ταινίες που χαρακτηρίζουν την κεραμική της Φαιστού, όπως:

16. Χείλος οριζόντιο φρουτοδόχης με κατακόρυφες λευκές ταινίες (πίν. 5,16)³⁸.

17-18. Λαβή και ελλειψοειδές στόμιο αμφορέα (πίν. 5,17) ΜΜ ΙΙΑ-Β περιόδου³⁹, που κοσμεύεται με λευκή και κόκκινη ταινία στη βάση του λαιμού. Βρέθηκαν τμήματα από πέντε όμοιους, και βάση πίθου με λευκή ταινία στο κατώτερο τμήμα (πίν. 5,18)⁴⁰.

19. Τμήματα μικρών αγγείων ΜΜ ΙΙ περιόδου (πίν. 5,19) του πολύχρωμου ρυθμού, όπως μικρή σφαιρική προχοΐσκη με ταινιωτή πολύχρωμη διακόσμηση.

20. Άλλη μικρότερη πρόχους (πίν. 5,20).

Γενικά παρατηρείται έντονη η επιρροή-παρουσία της Φαιστού στο Ιδαίο Άντρο και στην περίοδο των Πρώτων Ανακτόρων, όπως και παλαιότερα.

Νεοανακτορική περίοδος (1700/1650-1450 π.Χ.)

Από την περίοδο αυτήν είναι περισσότερο εμφανής η μεγάλη ακμή του σπηλαιού, αρχή της οποίας υποδηλώνει η καλή -έστω και αποσπασματική- κεραμική της προηγούμενης περιόδου. Η σπουδαία σφραγίδα από ορεία κρύσταλλο με την παράσταση, εμπρός από βωμό, γυναίκας που κρατάει κοχύλι⁴¹, θα ανήκε σε επιφανή Μινωίτη και καταδεικνύει ότι το σπήλαιο επισκέπτονται πλέον, όχι μόνον περιοδικά οι βοσκοί, αλλά και επίσημα πρόσωπα. Από την περίοδο αυτήν και εξής λίθινοι κέρνοι και βωμοί, τμήματα πήλινων ειδωλίων ζώων και πολλά άλλα αντικείμενα από άλλες ύλες δείχνουν την οργάνωση και τη λειτουργία του σπηλαιού ως χώρου λατρείας.

Η κεραμική της περιόδου είναι πολυπληθής αλλά σε μικρά κομμάτια που δεν μπορούν να δώσουν πάντα σχήματα ή κεραμικούς ρυθμούς.

Κάποιες προχοές (πίν. 6,1-2) προέρχονται από γεφυρόστομες πρόχους ή “τσαγιέρες”⁴², η μία από τις οποίες (αρ. 2) διατηρεί διακόσμηση σπείρας⁴³. Υπάρχουν ακόμη όστρακα σκύφων με επίπεδη βάση, ενώ υπάρχουν και πόδια από χύτρες (πίν. 6,3).

Από τα διακοσμημένα όστρακα, χαρακτηριστικά του Πρώιμου Νεοανακτορικού ρυθμού είναι τα όστρακα με διακόσμηση “ripple” (στολιδωτά ή ρυθμός “χελωνίου”) ΥΜ ΙΑ περιόδου⁴⁴ (πίν. 6,4-6), που προέρχονται από κύπελλα τύπου Βαφειού ή από κλειστά αγγεία, όστρακο ανοικτού αγγείου με κυματοειδείς “ανοικτές επί σκοτεινού” και “σκοτεινές επί ανοικτού” γραμμές έξω (πίν. 6,7)⁴⁵

38. Πρβ. χείλος πίθου και χείλος προχοΐσκης με την ίδια διακόσμηση από τη Φαιστό, *Festòs I* 1976, πίν. VIII και XVI αντίστοιχα.

39. Πρβ. *Festòs I* 1976, πίν. 70a,d, *Kommos V* 2006, Ζ3, πίν. 3,2.

40. Πρβ. Σπ. Μαρινάτος - Μ. Χίρμερ 1959, έγχρ. πίν. IX.

41. Βλ. πιο κάτω, κεφ. VI. Οι σφραγίδες.

42. Πρβ. *Αρχάνες* 1997, Β, 434, *Kommos*

III 1992, αρ. 67, 5 πίν. 2.

43. Πρβ. *Αρχάνες* 1997, Β, 400 εικ. 399, έκτο στην κάτω σειρά και πρόχους με σπείρες: ΥΜ ΙΑ.

44. Πρβ. *Αρχάνες* 1997, Β, 400 εικ. 399, 431 εικ. 402, *Kommos* III 1992, αρ. 44 πίν. 1.

45. Πρβ. *Kommos* III 1992, 3 αρ. 4 πίν. 1: ΥΜ ΙΑ περίοδος.

ή άλλες καρπύλες (πίν. 6, 8-9) ή ευθείες γραμμές (πίν. 6,10) από κλειστά αγγεία, όστρακα με διακόσμηση φυτικού ρυθμού (ρυθμός χλωρίδας), που αντιπροσωπεύεται με τμήματα από καλαμοειδή (πίν. 6,11-13)⁴⁶ αλλά και κρίνους (πίν. 6,14)⁴⁷ ή οριζόντια ταινία με μαύρους κύκλους (πίν. 6,15), που ορίζεται άνω και κάτω από ταινίες, όπως σε ΥΜ ΙΑ καδόσχημο από τις Αρχάνες⁴⁸, και όστρακα ΥΜ ΙΒ περιόδου με διάφορα φυτικά προφανώς θέματα (πίν. 6,16).

Μετανακτορική (Κρητομυκηναϊκή) περίοδος (1450-1100 π.Χ.)

Η λατρεία στο σπήλαιο συνεχίζεται δυναμικά και σε αυτήν την περίοδο. Είναι η περίοδος κατά την οποία ο Δίας αντικαθιστά τον νεαρό θεό των Μινωικών χρόνων⁴⁹ διατηρώντας, όμως, πολλά από τα χαρακτηριστικά του νεαρού θεού. Η Ρέα ή Γη και άλλες γυναικείες θεότητες συνδυάζουν χαρακτηριστικά της Μεγάλης μινωικής Θεάς με ξενόφερτα στοιχεία. Τα αφιερώματα πληθαίνουν. Τα πήλινα αγγεία είναι πολλά και αρίστης ποιότητας. Ο Ανακτορικός ρυθμός αντιπροσωπεύεται από όστρακα δύο μεγάλων πύθων, που προφανώς ήλθαν από κάποιο ανακτορικό κέντρο και σε αυτούς φυλάσσονταν πολύτιμα αντικείμενα ή προσφορές. Ένας πύθος με διακόσμηση σειράς παπυροειδών (bivalve shell)⁵⁰ στο χείλος και αδιευκρίνιστα κοσμήματα στο σώμα (πίν. 7,1) ανήκει στην τελευταία Μινωική περίοδο (ΥΜ ΙΙ2). Χείλη πύθων με κυματοειδές μαύρο περιχέλωμα (πίν. 7,2)⁵¹ και τμήμα ανάγλυφης διακόσμησης φυλλοειδούς κοσμήματος (πίν. 7,3) σε άβαφο χονδρό όστρακο, το οποίο είναι όμοιο με θραύσμα ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου που βρέθηκε στις ανασκαφές του 1971 στην Τύλισο⁵², είναι εξαιρετικά αν και αποσπασματικά δείγματα. Σε μεγάλο αγγείο ή πύθο ανήκει μεγάλο θραύσμα με σπειροειδές κόσμημα (πίν. 7,4). Η υψηλή ποιότητα των πύθων δηλώνει τη σχέση με την Κνωσό και την ανάγκη φύλαξης αγαθών για τη λατρεία στο καλά οργανωμένο πλέον ιερό.

Σε κωνικό ρυτό⁵³ ΥΜ ΙΙΙΑ-Β περιόδου ανήκουν πιθανώς επτά όστρακα που βρέθηκαν διάσπαρτα σε διάφορα σημεία της Κεντρικής Αίθουσας και κοσμούνται με φυτικά θέματα, διπλό πέλεκυ και διπλά κέρατα καθοσίωσης (πίν. 8,5). Το κόσμημα του διπλού πέλεκυ απαντά στην ΥΜ ΙΙΙΑ2 περίοδο⁵⁴, όπως στην ΥΜ ΙΙΙΑ πυξίδα από την Κριτσά⁵⁵, σε ΥΜ ΙΙΙΒ σαρκοφάγο από την Πραισό⁵⁶ αλλά και στην ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο⁵⁷. Το θέμα συνεχίζεται και στην Υπομυκηναϊκή-Πρωτογεωμετρική περίοδο⁵⁸.

46. Για το αρ. 11 πρβ. *Αρχάνες* 1997, Β, 430 εικ. 406, 433 εικ. 406, *Kommos V* 2006, 465 πίν. 3, 47: ΥΜ ΙΒ. Για το αρ. 12 πρβ. κύπελλο *Kommos III* 1992, 15 αρ. 258 εικ. 17: ΥΜ ΙΑ-Β. Για το αρ. 13 πρβ. *Kommos V* 2006, αρ. 1184 πίν. 3, 91 d: ΥΜ ΙΑ-Β.

47. Πρβ. *Αρχάνες* 1997, Β, 438 εικ. 416 σε διαφορετική διάταξη: ΥΜ ΙΒ και *Kommos III* 1992, 26 αρ. 442 εικ. 22: ΥΜ ΙΙ.

48. *Αρχάνες* 1997, Β, 434 εικ. 409.

49. Βλ. τόμ. Α', κεφ. ΣΤ. Η λατρεία.

50. *Furumark* 1941, 315 mot. 25 αρ. 18.

51. Πρβ. ΥΜ ΙΙΙ σαρκοφάγο από το Παλαίκαστρο, Σπ. Μαρινάτος - Μ. Χίρμπερ 1959, εικ. 127.

52. *Kanta* 1980, εικ. 4 αρ. 10.

53. *Ανασκαφή* 1984, 1986.

54. *Furumark* 1941, 326 εικ. 55 mot. 35.

55. *Kanta* 1980, αρ. 134 εικ. 54 αρ. 4 και 5.

56. *Kanta* 1980, 179 εικ. 71,1.

57. Βλ. *Vrokastro* 1914, 92 εικ. 40, *Sarouna-Sakellarakis* 1990, 86 εικ. 40a.

58. *Lefkandi II.1* 1990, αρ. 335 πίν. 57 και αρ. 345 πίν. 20.

Διάφορα θραύσματα προέρχονται από κύπελλα με ή χωρίς πόδι (πίν. 7,7), από βαθείς σκύφους με κυματοειδή γραμμή (ΥΜ ΙΙΑ-Β) (πίν. 7,8)⁵⁹, από κύλικες με πόδι (πίν. 7,6), τμήματα από ψευδόστομους αμφορείς. Ωραίος είναι λαιμός κορυφής ΥΜ ΙΙΑ πρόχου με λεπτή γραμμή στο υπόλευκο επίχρισμα (πίν. 7,9).

Ακόμη, βρέθηκαν όστρακα με χαρακτηριστική διακόσμηση της Μυκηναϊκής περιόδου. Όπως, όστρακο με τον συνδυασμό τεσσάρων παπυροειδών, από τα οποία διατηρούνται τα τρία ΥΜ ΙΙΑ1-2 (πίν. 7,10)⁶⁰, και όστρακο με το θέμα του “μυκηναϊκού άνθους” ΥΜ ΙΙΒ περιόδου (πίν. 7,11)⁶¹, ενώ τμήματα σκύφων κοσμούνται με διάφορα φυτικά θέματα κάτω από χείλος με μαύρη ταινία (πίν. 7,12-14). Ένα όστρακο (πίν. 7,15) κοσμείται με θαλαστή γραμμή, θέμα που απαντά από την ΥΜ ΙΙΒ και εξακολουθεί να χρησιμοποιείται μέχρι την ΥΜ ΙΙΓ περίοδο⁶² αλλά και στην ΠΓ μέχρι την Ύστερη Γεωμετρική⁶³, λεπτές ταινίες και συνεχές φεστόνι σύνηθες στην ΥΜ ΙΙΒ κεραμική⁶⁴, αν και ως θέμα απαντά και στην ΠΓ⁶⁵.

Στην Τελευταία Μετανακτορική ή την Πρωτογεωμετρική περίοδο μπορούν να χρονολογηθούν τα όστρακα από σκύφο (πίν. 7,17), πιθανώς με σύνθεση γραμμών και ταινιών, και άλλο (πίν. 7,18) με ομόκεντρους κύκλους, ενώ άλλο όστρακο (πίν. 7,16) με ομόκεντρους επίσης κύκλους ανήκει μάλλον στην Τελευταία Μετανακτορική περίοδο.

Πρωτογεωμετρική, Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδος

Στο Ιδαίο Άντρο βρέθηκαν όστρακα που ανήκουν σε πολλά αγγεία Γεωμετρικής-Αρχαϊκής περιόδου⁶⁶. Αναφέρονται: Αμφορείς, δύο κορινθιακές κοτύλες, μία πρόχους με κυπριακή επίδραση, όστρακα από γεωμετρικές κάλπες, μία από τις οποίες έχει λευκή διακόσμηση⁶⁷. Τα όστρακα των αγγείων αυτών βρέθηκαν κυρίως στην Κεντρική Αίθουσα αλλά και στον Βόρειο και στον Νότιο Μυχό. Σποραδικά, όμως, βρίσκονται σε όλη την έκταση του σπηλαίου, σε στρώμα με μαύρο χρώμα και οστά ζώων. Πρέπει να σημειωθεί ότι το πλήθος των οστράκων της Γεωμετρικής περιόδου δεν στάθηκε δυνατόν να μελετηθεί στο σύνολό του, λόγω της δυσκολίας πρόσβασης τα τελευταία χρόνια στις αποθήκες. Ενδεικτικά δίνονται τα πλέον αντιπροσωπευτικά και χαρακτηριστικά όστρακα κεραμικής από την Πρωτογεωμετρική μέχρι την Ελληνιστική περίοδο:

59. Πρβ. *Kommos* III 1992, 57, αρ. 976 εικ. 40.

60. Πρβ. σχετικό *Kommos* III 1992, 47 αρ. 826 εικ. 33.

61. Furumark 1941, 289 εικ. 45, *Kommos* V 2006, 544 αρ. 60/2 πίν. 3, 69 με βιβλιογραφία.

62. Furumark 1941, 382 εικ. 67 mot. 61: ΥΕ ΙΙΒ-Γ, *Kommos* III 1992, 83 αρ. 1438

εικ. 55.

63. *Knossos North Cemetery* 1996, III, τάφος Q αρ. 26 εικ. 71.

64. Furumark 1941, 343 εικ. 57 mot. 42, ΥΕ ΙΙΒ-Γ περιόδου.

65. *Knossos North Cemetery* 1996, I, 51 αρ. 110, III, εικ. 72.

66. Sakellarakis 1988, 191.

67. Σακελλαράκης 1983, 469.

1. Όστρακο από πυξίδα με διακόσμηση στο σώμα διπλής θλαστής ταινίας που πληρούται με δικτυωτό κόσμημα και γραμμές στο κατακόρυφο χείλος (πίν. 9,1). Το θέμα, γνωστό στο τέλος της Πρωτογεωμετρικής περιόδου, κοσμεύει πυξίδα από την Κνωσό⁶⁸ καθώς και κέρνο από το Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού επίσης⁶⁹.

2. Τμήμα σκύφου ρηχού με έξω νεύον χείλος (πίν. 9,2). Ο σκύφος κοσμεύεται κάτω από το χείλος με γραμμές, όπως και στο κατώτερο τμήμα του σώματος. Για τη χρονολόγηση στην Πρώιμη Γεωμετρική περίοδο υπάρχει παράλληλο από την Κνωσό⁷⁰.

3. Σκύφος δίωτος (πίν. 9,3) κοσμούμενος στον ώμο με σειρά τριγώνων που πληρούνται με δικτυωτό, επάνω και κάτω από τα οποία παράλληλες γραμμές. Στο κατώτερο τμήμα, μελαμβαφής. Το σχήμα χρονολογείται στην Ύστερη Γεωμετρική-Αρχαϊκή ενώ το θέμα ξεκινά από την Πρωτογεωμετρική⁷¹.

4. Όστρακο με διακόσμηση ομάδων οριζόντιων γραμμών μεταξύ των οποίων τρέχουσα κυματοειδής γραμμή (πίν. 9,4). Το κατώτερο σωζόμενο τμήμα είναι μελαμβαφές. Ανήκει στην Πρώιμη Γεωμετρική περίοδο⁷².

5. Πώμα με αμφικωνική λαβή (πίν. 9,5) που κοσμεύεται στο κέντρο με ρόδακα από θλαστές γραμμές ο οποίος περιβάλλεται από αβακωτό και γλωσσοειδή κοσμήματα στην περιφέρεια. Ύστερη Πρωτογεωμετρική-Πρώιμη Γεωμετρική περίοδος⁷³.

6. Όστρακο κάλπης από την Κεντρική Αίθουσα⁷⁴ Πρώιμης Γεωμετρικής περιόδου με διακόσμηση αβακωτού κοσμήματος (πίν. 9,6), γνωστού και από τη Μυκηναϊκή περίοδο, και σύστημα οριζοντίων γραμμών που πλαισιώνουν μαύρη ταινία⁷⁵, όπως σε κρατήρες στο Λευκαντί⁷⁶ οι οποίοι χρονολογούνται στην ΠΓ περίοδο αν και έχουν ΥΜ ΙΙΙ καταβολές.

7. Χείλος οριζόντιο που κοσμεύεται με γραμμές και τμήμα σώματος μελαμβαφούς σκύφου στο χείλος (πίν. 9,7), Πρώιμης Γεωμετρικής περιόδου⁷⁷.

8. Χείλος μελαμβαφές και τμήμα σώματος σκύφου με ομάδες οριζοντίων γραμμών μεταξύ των οποίων ταινία με ασαφή σειρά s (;) κοσμήματος (πίν. 9,8).

9. Πώμα αγγείου (πίν. 9,9) που συγκολλήθηκε από όστρακα της ανασκαφής Μαρινάτου του 1956 και της ανασκαφής Σακελλαράκη του 1983-84. Κωνική, επίπεδη επάνω, λαβή. Κοσμεύεται με σειρά εννέα συγκεντρικών κύκλων⁷⁸.

68. *Knossos North Cemetery* 1996, I, 50 αρ. 98, ΙΙΙ, εικ. 72.

69. *Ανατολική Μεσόγειος* 1998, 191 αρ. 208.

70. *Knossos North Cemetery* 1996, I, 17 αρ. 43-44, ΙV, πίν. 55.

71. Για το σχήμα βλ. Coldstream κ.ά. 2001, 56 εικ. 1.19,1, 54 εικ. 1.18,g. Για το θέμα βλ. *Lefkandi I* 1980, πίν. 137, 1-2.

72. Για παράλληλα πρβ. σε δίσκο *Knossos North Cemetery* 1996, I, 33 αρ. M1, ΙΙΙ, εικ. 67 και από τάφο G, αρ. 121 εικ. 63.

73. *Fortetsa* 1957, πίν. 21 αρ. 312.

74. Σακελλαράκης 1983, 475.

75. Πρβ. μεταξύ άλλων ΠΓ-Πρώιμη Γεωμετρική πυξίδα από την Κνωσό, *Knossos North Cemetery* 1996, I, 20, τάφος G, αρ. 105, ΙΙΙ, εικ. 61.

76. *Lefkandi II.1* 1990, 27 αρ. 365, 361 πίν. 21.

77. Πρβ. *Knossos North Cemetery* 1996, I, 156 αρ. 119 πίν. 107, *Corinth VII.1* 1943, 14, αρ. 45 πίν. 8.

78. Βλ. Sakellarakis 1988, 189 εικ. 30.

Χρονολογείται στην Ύστερη Γεωμετρική-Αρχαϊκή περίοδο⁷⁹. Άλλα δύο όμοια πώματα βρέθηκαν στην Κεντρική Αίθουσα.

10. Δίσκος (πίν. 9,10). Προέρχεται από την ανασκαφή του 1983⁸⁰. Βρέθηκε στο δυτικό άκρο του σπηλαίου. Ο δίσκος κοσμεύεται στην κατακόρυφη πλευρά με θλαστή γραμμή και στιγμές στα κενά διαστήματα. Τη διακόσμηση στο σώμα αποτελούν (από την περιφέρεια προς το κέντρο): Δύο συγκεντρικοί κύκλοι, κόσμημα ημικυκλίων (φεστόνι), ζώνη με κατακόρυφες παράλληλες γραμμές, ακτινωτό-φυλλοειδές κόσμημα σε μαύρο βάθος (από τα ακτινωτά φύλλα τα δύο φέρουν στιγμές), δύο κύκλοι με ζατρικιοειδές κόσμημα, που συνηθίζεται από την Πρώιμη και Μέση Γεωμετρική περίοδο⁸¹, ένας κύκλος με γραμμές κατακόρυφες και δύο με στιγμές στο κέντρο. Χρονολογείται στην Πρώιμη Ανατολίζουσα περίοδο⁸².

11. Πώμα (πίν. 10α,11) με ανοιχτόχρωμη διακόσμηση σε μαύρο έδαφος. Στη λαβή, σταυρός με τριπλές γραμμές. Το σώμα κοσμεύεται με ομάδα ταινιών και τεθλασμένη ταινία στην περιφέρεια⁸³. Ύστερογεωμετρική-Ανατολίζουσα περίοδος.

12. Θολωτό πώμα (πίν. 10α,12) που διακοσμεύεται με υπόλευκο χρώμα επάνω σε μαύρο έδαφος. Στο κέντρο κοσμεύεται με εξάφυλλο ρόδακα που περιβάλλεται από έσω προς τα έξω με ζώνες: λοξών γραμμιδίων, μικρών φυλλοειδών κοσμημάτων, δύο ταινιών με τεθλασμένες γραμμές και στην περιφέρεια σειρά φυλλοειδών λογχοειδών κοσμημάτων⁸⁴. Ύστερογεωμετρική-Ανατολίζουσα περίοδος.

13. Πρόχους με κυπριακή επίδραση (πίν. 10α,13). Σώμα ωοειδές, λαιμός υψηλός κυλινδρικός, ο οποίος κοσμεύεται με κατακόρυφες ταινίες διαγραμμισμένες. Στο σώμα σειρά από διπλούς κύκλους, στο κέντρο των οποίων σταυρός. Η λαβή κοσμεύεται με σειρά από s κοσμήματα σε κατακόρυφη διάταξη⁸⁵. Γεωμετρική-Αρχαϊκή περίοδος.

14. Στη Μέση Γεωμετρική Ι περίοδο χρονολογείται όστρακο από κάποιο σκεύος με διακόσμηση ρόδακα (πίν. 10α,14), θέμα γνωστό από την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο⁸⁶.

15. Στην Αρχαϊκή περίοδο ανήκει αρύβαλλος που κολλήθηκε από όστρακα, τα οποία συλλέχθηκαν από διάφορα σημεία της Κεντρικής Αίθουσας⁸⁷.

Σχετικά με την κεραμική της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου, πρέπει να σημειώσουμε ότι και στη Σύμη (Σύμη ΙΙΙ 2002, 298) αλλά και στα μεγάλα ιερά της Ολυμπίας και των Δελφών δεν βρέθηκε πλούσια κεραμική μαζί με τα χάλκινα.

79. Για παράλληλα βλ. Sakellarakis 1988, 189.

80. Sakellarakis 1988, 190 εικ. 32-34.

81. Βλ. *Knossos North Cemetery* 1996, I, 37 αρ. 27 και 28, ΙΙΙ, εικ. 68, ΙV, πίν. 72.

82. Sakellarakis 1988, 191.

83. Για το σχήμα *Fortetsa* 1957, πίν. 80 αρ. 1445, πίν. 82 αρ. 1314. Για το μοτίβο βλ. P.J. Callaghan κ.ά. *BSA* 76 (1981), 147 αρ. 101, K. Davaras *BSA* 63 (1968), πίν. 37 A55.

84. Πρβ. Coldstream κ.ά. 2001, 33-34 εικ. 1, 7a-f, πίν. 13.

85. Για κυπριακά βλ. *Ανατολική Μεσόγειος*

1998, 148 κε. αρ. 100-111. Για τις κατακόρυφες ταινίες στον λαιμό βλ. *KNC* 1996, I, 17 αρ. 34, πίν. 54. Για τους κύκλους στο σώμα *Vrokastro* 1914, 107 εικ. 61 σε κρατήρα. Για το μοτίβο στη λαβή βλ. Sarpouna-Sakellaraki 2002, 130 σημ. 68 αλλά και σε αρχαϊκά της Σάμου.

86. Πρβ. *KNC* 1996, I, 48, τάφος Q, αρ. 23, ΙΙΙ εικ. 71a. Για το θέμα βλ. Kanta 1980, 50, αρ. 7.

87. Σακελλαράκης 1983, 462, 483. Δεν εντοπίστηκε στο Μουσείο Ηρακλείου.

Κλασική - Ελληνιστική περίοδος

Κεραμική Κλασικής περιόδου αναφέρεται γενικά στην έκθεση της ανασκαφής ανάμεικτη με προϊστορική, ελληνιστική και γεωμετρική σε πολλά σημεία του χώρου, χωρίς να είναι ιδιαίτερα καλής ποιότητας. Στη νότια πλευρά του σπηλαίου, αριστερά από την είσοδο συλλέχθηκαν⁸⁸ τρία αγγεία Ελληνιστικής περιόδου:

1. Μία λεκάνη άβαφη με δύο οριζόντιες λαβές και έξω νεύον χείλος (πίν. 10β,1). Δύο ταινίες κοσμούν το κατώτερο τμήμα του σώματος.

2. Τριφυλλόσχημη οινοχόη με δακτυλιόσχημη βάση, κατακόρυφη λαβή και μελανό επίχρισμα, αρχών 3ου αι. π.Χ.⁸⁹ (πίν. 10β,2).

3. Κύπελλο με πεπιεσμένο ημισφαιρικό σώμα, κατακόρυφο χείλος, ταινιοειδή κατακόρυφη λαβή και μελανό επίχρισμα⁹⁰ (πίν. 10β,3).

4. Από τον ίδιο χώρο, πιο υψηλά, βρέθηκε κλασικός λύχνος μαζί με άλλους ρωμαϊκούς⁹¹. Μαζί βρέθηκαν λαιμός μελαμβαφούς αμφορέα και καδόσχημα⁹².

Εκτός από τα αγγεία βρέθηκαν πλήθος πήλινων αντικειμένων, όπως ειδώλια, υποστάτες, ένα κέρασ καθοσίωσης και άλλα σκεύη.

2. ΤΑ ΠΗΛΙΝΑ ΣΚΕΥΗ (πίν. 11-15)

Υποστάτες (πίν. 11-13)

Οι υποστάτες είναι από τα σημαντικά στοιχεία της κεραμικής της Πρώιμης εποχής του Χαλκού, εφόσον σε αυτούς στηρίζονται συνήθως πολυτελέστερα αγγεία, όπως λέβητες. Σε χαλκό αντιπροσωπεύονται με πραγματικά έργα τέχνης, γνωστά και από τα μεγάλα ιερά, όπως τους Δελφούς και την Ολυμπία. Στο Ιδαίο Άντρο βρίσκονται σε μεγάλη ποικιλία, έστω και αποσπασματικά⁹³.

Αυτά τα περίτεχνα περίτμητα πήλινα λατρευτικά σκεύη με γραπτή διακόσμηση, οι υποστάτες, γνωστοί από όμοιους που βρέθηκαν στα Γουρνιά⁹⁴, στην Κνωσό⁹⁵, ΥΜ ΙΙΙ περιόδου, και στο Καρφί, Υπομινωικής⁹⁶ αλλά και σε άλλες θέσεις, συζητούνται στο κεφάλαιο των χάλκινων αντίστοιχων, ειδικά στο κεφάλαιο για τους λέβητες. Στο Ιδαίο Άντρο αντιπροσωπεύονται με αρκετά θραύσματα από διάφορα λαμπρά παραδείγματα του είδους:

1. Τμήμα υποστάτη με υπόλευκο επίχρισμα που στην παρυφή κοσμείται με θλαστή κατακόρυφη ταινία (πίν. 11,1). Το κόσμημα είναι χαρακτηριστικό της ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου και συνεχίζεται στην ΠΓ περίοδο⁹⁷.

2α-β. Δύο τμήματα, πιθανώς από τον ίδιο υποστάτη, που κοσμούνται με

88. Σακελλαράκης 1984, 585-586 πίν. 250β.

89. *Athenian Agora* XXIX 1997, αρ. 460, Εγγλέζου 2005, 140 αρ. 670 πίν. 25.

90. Πρβ. σχετικό, όχι όμοιο τελείως, σε Εγγλέζου 2005, αρ. 342 πίν. 4, 3ου αι. π.Χ.

91. Σακελλαράκης 1984, 584-585.

92. Σακελλαράκης 1984, 584.

93. Βλ. πιο κάτω, κεφ. ΙΙ. Τα χάλκινα.

94. Zervos 1956, 481 εικ. 800.

95. Zervos 1956, 481 εικ. 797.

96. Zervos 1956, 481 εικ. 799.

97. *Lefkandi* Π.1 1990, 31-32 αρ. 353 πίν. 21, πίν. 59, κόσμημα κρατήρα.

δικτυωτό κόσμημα (πίν. 11,2), γνωστό θέμα από τον ΥΜ ΙΙΑ2 υποστάτη από τη Γρηά-Λυγιά Ιεράπετρας⁹⁸. Το θέμα είναι σύνηθες και στην ΠΓ περίοδο⁹⁹.

3. Τμήμα υποστάτη που κοσμεύεται με αντίνωτα τόξα σε λευκό έδαφος (πίν. 11,3), που αποδίδουν ίσως διπλό πέλεκυ. Ο τύπος της διακόσμησης είναι γνωστός από την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο, όπως π.χ. ο διπλός πέλεκυς από την Κριτσά¹⁰⁰. Το όμοιου τύπου κόσμημα “πεταλούδας” σε κρατήρες από το Λευκαντί δείχνει ότι ο τύπος της διακόσμησης συνεχίζεται στην ΠΓ περίοδο¹⁰¹.

4. Τμήμα από υποστάτη με κατακόρυφη ράβδωση και ακαθόριστα καμπύλα σχέδια (πίν. 11,4).

5α-γ. Τρία τμήματα υποστάτη (πίν. 11,5). Το περίτμητο τμήμα αποτελείται από οπές. Αντίστοιχο παράδειγμα με ωειδείς οπές έχει βρεθεί στην Κνωσό¹⁰².

6α-δ. Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι τμήμα υποστάτη (πίν. 12,6) στον οποίο συνανήκουν τέσσερα τμήματα, το ένα από τα οποία διατηρεί εγκοπή (πίν. 12,6δ). Κοσμεύεται από καμπύλα συμπαγή σχέδια οριζόμενα από διπλές γραμμές που πιθανώς αποτελούν τμήμα σχηματοποιημένου διπλού πέλεκυ¹⁰³. Το κόσμημα περιβάλλεται από σχοινοειδές πλαίσιο.

7. Ένα λαμπρό παράδειγμα είναι αυτό με πλούσια διακόσμηση (πίν. 13,7) από δικτυωτό¹⁰⁴. Ιδιαίτερη φροντίδα δόθηκε σε ορισμένα από τα τρίγωνα τα οποία έχουν εγχάραξη στην παρυφή τους. Σε ένα σημείο υπάρχει οπή μακρόστενη που δείχνει ότι ήταν περίτμητο. Στην παρυφή, τρεις σειρές κατακόρυφων ανάγλυφων ταινιών με σχοινοειδές κόσμημα.

8. Πόδι κοσμούμενο με κατακόρυφες μετόπες συμπαγών τριγώνων (πίν. 13,8), που περιβάλλονται από διπλές ταινίες και στιγμές¹⁰⁵, κοσμήματα που, όπως σχολιάστηκε πιο πάνω, απαντούν στην ΠΓ περίοδο. Στο πόδι του Ιδαίου η διακόσμηση είναι ιδιαίτερη, εφόσον δεν πρόκειται απλά για συμπαγή¹⁰⁶ ή δικτυωτά¹⁰⁷ τρίγωνα που ενίοτε πλαισιώνονται από διπλές γραμμές, όπως στα περισσότερα γνωστά ΠΓ παραδείγματα σε διάφορα σκεύη σε πρώιμα γεωμετρικά αγγεία¹⁰⁸, αλλά κοσμούνται στο πλαίσιο τους με στιγμές.

9. Γωνία σχετικού σκεύους (πίν. 13,9) με κοσμήματα παρόμοια με αυτά του υπ’ αρ. 8 σκεύους.

10. Μικρό πόδι (πίν. 13,10) με δύο κατακόρυφες σειρές κυματοειδών γραμμών¹⁰⁹. Ίσως πρόκειται για ενδιαμέσο στενότερο στήριγμα υποστάτη, όπως αυτά του υποστάτη από τη Γρηά-Λυγιά.

11. Τμήμα με διακόσμηση ανάγλυφων λοξών ταινιών (πίν. 13,11) που ίσως ανήκουν σε σχετικό σκεύος.

98. *Ανατολική Μεσόγειος* 1998, 71-72 αρ. 34.

99. *Lefkandi* II.1 1990, πίν. 21-22.

100. *Kanta* 1980, εικ. 54.4.

101. *Lefkandi* II.1 1990, 25 αρ. 345, 347-348 πίν. 20.

102. *Zervos* 1956, 481 εικ. 797.

103. Πρβ. για το θέμα πυξίδα από την Κριτσά, *Kanta* 1980, πίν. 54 αρ. 4. ΥΜ ΙΙΑ αλλά και *Lefkandi* II.1 1990, πίν. 20 αρ. 347-348, ΠΓ περιόδου.

104. *Knossos North Cemetery* 1996, I, 8, F1 εικ. 59.1.

105. Πρβ. *Knossos North Cemetery* 1996, I, τάφος 107, IV, 155 πίν. 156 αρ. 188.

106. Βλ., π.χ., *Lefkandi* II,1 1990, πίν. 59.

107. *Lefkandi* I 1980, πίν. 137 αρ. 1-3.

108. *Coldstream* 1968, πίν. 58.

109. Πρβ. *Knossos North Cemetery* 1996, κνωσιακή σαρκοφάγος, I, 144, τάφος 104, IV, πίν. 144 αρ. 118.

Κέρας καθοσίωσης

Ξεχωριστό για τη λειτουργία του σπήλαιου είναι το πήλινο κέρας καθοσίωσης της τελευταίας Μυκηναϊκής περιόδου με γραπτή διακόσμηση και οπή για στερέωση στειλεού, που βρέθηκε στην Κεντρική Αίθουσα¹¹⁰ (πίν. 14). Η βάση του δεν ήταν λεία, που σημαίνει ότι θα είχε επικολληθεί σε άλλη πήλινη επιφάνεια. Επομένως, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι θα υπήρχε μόνιμη βάση στο σπήλαιο.

Κέρατα πήλινα, ΥΜ ΙΙΒ-Γ περιόδου, έχουν βρεθεί σε θραύσματα στην Αγία Τριάδα¹¹¹ και την Τύλισο¹¹², ενώ πρωιμότερο, ΥΜ Ι περιόδου, είναι το πήλινο κέρας από τα Μάλια¹¹³. Το κέρας του Ιδαίου Άντρου είναι ιδιαίτερα σημαντικό. Είναι πλούσια διακοσμημένο με θέματα που απαντούν σε ΥΜ ΙΙ έργα της κεραμικής. Το θέμα της ζώνης με ομάδα αντιθετικών θλαστών γραμμών απαντά στο ένδυμα της “Lady of Phylakori”¹¹⁴, ΥΕ ΙΙΑ2 περιόδου, αλλά και σε σύγχρονο κρητικό αλάβαστρο της ίδιας περιόδου¹¹⁵ και σε σκύφο από τις Αρχάνες¹¹⁶. Το θέμα με το τρίλοβο κόσμημα που θυμίζει “κόσμημα βράχου” απαντά σε πίθο από το Παλαίκαστρο¹¹⁷, επίσης ΥΜ ΙΙΑ-Β περιόδου, και σε αγγείο από τον Νιπιδιτό. Το τετράφυλλο κόσμημα στην κορυφή του κέρατος βρίσκει αντίστοιχο της ίδιας περιόδου στις Αρχάνες¹¹⁸. Η απλή θλαστή γραμμή και το φεστόνι είναι θέματα γνωστά στην ΥΜ αλλά και σε μεταγενέστερη κεραμική¹¹⁹. Ο γενικός ρυθμός, όμως, παραπέμπει στο “close style”¹²⁰ στην Κρήτη. Το κέρας είναι σημαντική ένδειξη για τη λατρεία στο σπήλαιο κατά την τελευταία Μυκηναϊκή περίοδο.

Σκεύος με κεφαλή ταύρου

Ένα σκεύος, πιθανώς λεκάνη, κοσμεύεται με κεφαλές ταύρων στην παρυφή περιχειλώματος¹²¹ (πίν. 15, *a*). Οι λεπτομέρειες των κεφαλών αποδίδονται έντονα πλαστικά και με εγχαράξεις. Η χρονολόγησή του δεν είναι ασφαλής αν και βρέθηκε με χάλκινα, ελεφάντινα και όστρακα Γεωμετρικής εποχής. Στη γενική όψη θυμίζει αντικείμενα της Ύστερης Αρχαιότητας. Το μόνο αντικείμενο με το οποίο τυπολογικά μπορεί με επιφύλαξη να συγκριθεί είναι ο λίθινος λύχνος από τη Βιάννο¹²², βου αι. π.Χ. Ίσως όμως ανήκει και σε λεκάνη μεταγενέστερων χρόνων, γιατί έχει κάποια στοιχεία που υπάρχουν στη μικρή κεφαλή terra sigillata (πίν. 15β, 1).

110. Σακελλαράκης 1983, 469, 476, 480: «Σκεύος σχήματος κέρατου καθοσιώσεως», *Εργον* 1987, εικ. 167.

111. Kanta 1980, 103 εικ. 39 αρ. 3, 11.

112. Kanta 1980, εικ. 1 αρ. 3 και 7.

113. Zervos 1956, 400 εικ. 596.

114. French 1985, 214-215 εικ. 6 πίν. 31.

115. Kanta 1980, εικ. 33, 6.

116. Αρχάνες 1997, Β, 454 εικ. 433.

117. Kanta 1980, εικ. 77, 8.

118. Πρβ. Αρχάνες 1997, Β, 458 εικ. 438.

119. Βλ. πιο πάνω.

120. Betancourt 1985, 184 εικ. 131.

121. Σακελλαράκης 1984, 566.

122. Boardman 1961, 125, 127 αρ. 544 εικ. 45, πίν. XLVII.

Κυλινδρικά σκεύη

Από την Κεντρική Αίθουσα, τον Νότιο και τον Βόρειο Μυχό βρέθηκαν βαθμιδωτά ή απλά κυλινδρικά σκεύη¹²³ ή τετράπλευρο κυλινδρικό σκεύος¹²⁴, τα οποία όμως δεν εντοπίστηκαν στο Μουσείο Ηρακλείου.

Σκεύη της Ύστερης Αρχαιότητας

1. Τμήματα πλαστικής κεφαλής από μεγάλο σκεύος (πίν. 15β,1) terra sigillata βρέθηκαν στην Κεντρική Αίθουσα. Αποδίδει ίσως Σάτυρο ή Πάνα¹²⁵.

2. Σε ένα σημαντικό αντίστοιχο σκεύος (ΜΗ αρ. Π27316), πιθανώς μεγάλο λύχνο, του οποίου κομμάτια βρέθηκαν διασπαρμένα σε όλα τα τμήματα της Κεντρικής Αίθουσας¹²⁶, υπάρχει παράσταση ερμαφρόδιτης μορφής (πίν. 15β,2) με πέπλο και φρυγικό πίο που παραπέμπουν στον Άττι, θεότητα που ταυτίζεται με την Κυβέλη, για τους οποίους έγινε λόγος στον τόμο Α'. Πλούσια φυτικά μοτίβα την περιβάλλουν. Η μορφή θυμίζει μορφές σε ασημένια λειψανοθήκη του 4ου μ.Χ. αιώνα, όπου όμως η Α. Τσιτουρίδου¹²⁷ επισημαίνει την ελληνιστική παράδοση. Στην περιφέρεια του δίσκου υπάρχει κυμάτιο, ενώ στην εξωτερική ταινία του σκεύους υπάρχει σειρά από ανθέμια και κληματίδα. Τα κοσμήματα, τόσο το κυμάτιο (ονολο) όσο και οι κληματίδες, απαντούν σε λεκανίδα ιδιωτικής Συλλογής¹²⁸ και χρονολογούνται στον 3ο-2ο αι. π.Χ.¹²⁹. Μικρή κεφαλή παιδιού, μεταξύ των δύο κύκλων του σκεύους, παραπέμπει σε ρωμαϊκό αντίγραφο ελληνιστικού έργου στο Museo Capitolino, το οποίο εικονίζει τον νήπιο Ηρακλή που κρατάει ψίδι¹³⁰. Είναι προφανές ότι το πολυτελές αυτό σκεύος του Ιδαίου Αντρου είναι έργο της Ύστερης Αρχαιότητας.

Σκεύη με πλαστικές αποδόσεις Ελληνιστικών χρόνων (τέλους 3ου, αρχών 2ου αι. π.Χ.) βρέθηκαν στο ιερό της Δήμητρας στην Κνωσό¹³¹. Στην παρυψη της αριστερής πλευράς υπάρχει γράμμα, πιθανώς Ε.

Μία πήλινη μικρή ανάγλυφη κεφαλή και λαιμός λέοντα με κοίλο το εσωτερικό¹³² είναι επίσης Ρωμαϊκών χρόνων.

Μέσων Ρωμαϊκών χρόνων είναι και τρία τμήματα πλακιδίου το οποίο φέρει έντυπη διακόσμηση οικοδομήματος με μορφές¹³³.

3. ΤΑ ΕΙΔΩΛΙΑ (πίν. 16-19)

Μεγάλα ανθρωπόμορφα αγγεία, ανθρωπόμορφα και ζώομορφα ειδώλια

Και αυτής της κατηγορίας τα ευρήματα είναι πολυπληθή, όπως αναφέρεται στις ανασκαφικές εκθέσεις από όλα τα σημεία του χώρου, κυρίως από την Κεντρική

123. Σακελλαράκης 1983, 437, 459, 475.

124. Σακελλαράκης 1984, 521.

125. Σακελλαράκης 1983, 476 πίν. 276β.

126. Σακελλαράκης 1984, 514 πίν. 238α.

127. Α. Τσιτουρίδου, σε *Μακεδονία* 1982, 246 εικ. 172.

128. Gericke 1981, 131-132 εικ. 60-61.

129. Παράλληλη λεκανίδα από τις Συρα-

κούσες σε U. Wintermeyer, *JdI* 90 (1975) Κ6, εικ. 8. Βλ. επίσης Simon 1961, εικ. 8-14.

130. Bieber 1955, 137 εικ. 536.

131. Coldstream 1973, 35-36 πίν. 16 αρ. 6-10, Callaghan 1981, 61-65.

132. Σακελλαράκης 1983, 473 πίν. 273γ.

133. Σακελλαράκης 1983, 473,α.

Εικ. 1. Πήλινο ανθρωπόμορφο ρυτό.

Αίθουσα, όπου βρέθηκαν μαζί με γεωμετρικά όστρακα¹³⁴. Δύσκολο είναι να υπολογιστεί ο ακριβής αριθμός τους. Και εδώ υπάρχουν τμήματα από μεγάλα αγάλματα –όπως και στα χάλκινα– και ειδώλια μεσαίου μεγέθους, που μπορεί να είναι λατρευτικά, ή μικρότερα, που είναι αφιερώματα¹³⁵.

Ανθρωπόμορφο αγγείο και ανθρωπόμορφα ειδώλια

Η εύρεση, αποσπασματικών έστω, ειδωλίων ανθρώπων και ζώων, ιδιαίτερα της τελευταίας ΥΜ περιόδου, δείχνει τη σπουδαιότητα του ιερού και των δρώμενων σε αυτήν την περίοδο. Τα ειδώλια είναι τροχήλατα, ως επί το πλείστον, διαφορετικών διαστάσεων και τύπων. Αρχίζοντας από τα μεγαλύτερα σε μέγεθος, το πρώτο ανθρωπόμορφο σκεύος ανήκει σε ένα κωνικό, προφανώς, ρυτό:

1. Το ρυτό (εικ. 1, πίν. 16,1) έχει σχήμα ανθρώπινης κεφαλής. Το ανώτερο τμήμα του είναι συγκολλημένο από δύο κομμάτια¹³⁶. Στο περιχέιλωμα, ταινία με κατακόρυφες μαύρες παράλληλες γραμμές, ενώ παράλληλες οριζόντιες κοσμούν την πλαστική μύτη. Τα φρύδια αποδίδονται με είδος “φαροκόκκαλου”, ενώ τα μάγουλα με ρόμβο δικτυωτό, από όπου ξεκινούν λοξές γραμμές, είδος γενίου. Οι οφθαλμοί και το στόμα αποδίδονται με χάνδρες από φαγεντιανή. Βρέθηκε στον Σωρό IV της Κεντρικής Αίθουσας¹³⁷. Το ρυτό μπορεί να παραβληθεί με το κωνικό από την Τάχερη Μοιρών¹³⁸, που χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΒ περίοδο. Παρόμοια σκεύη έχουν βρεθεί στο Καρφί, στη Γόρτυνα, στον Χόνδρο Βιάννου, στην Αγία Τριάδα¹³⁹ και αλλού. Το ρυτό του Ιδαίου ανήκει στην Υπομινωική περίοδο, όπως τα αντίστοιχα από την Κνωσό, το Αφρατί, τον Κορμό και του Ashmolean¹⁴⁰ με έντονα υπομινωικά χαρακτηριστικά. Ο τύπος οπωσδήποτε δεν είναι πρωιμότερος της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου και έχει κυπριακές και συροβαβυλωνιακές καταβολές της 2ης χιλιετίας (14ος-13ος αι. π.Χ.). Η σχέση Κρήτης - Κύπρου - Συρίας είναι βεβαιωμένη από τα χάλκινα αγγεία¹⁴¹. Οι γραπτές λεπτομέρειες παραπέμπουν σε αγγείο από τη Φαιστό¹⁴². Ο ίδιος τρόπος απόδοσης χαρακτηριστικών παρατηρείται και στην κεφαλή αιγάγρου των υπ’ αρ. 6 και 7 ζωόμορφων ειδωλίων.

2. Οφθαλμός από ανθρώπινη κεφαλή, πιθανώς από πλαστικό αγγείο (πίν. 17,2). Διατηρείται ο εξέχων βολβός με γραπτή κόρη και πλαστικό κανθό που κοσμεύεται με μαύρες γραμμές. Ο οφθαλμός περιβάλλεται από ταινία με λοξές γραμμές, προφανώς βλέφαρα. Πρέπει να προέρχεται από πλαστικό ρυτό. Παρόμοιος είναι ο οφθαλμός σε κεφαλή με βλεφαρίδες από τη Φαιστό¹⁴³. Πλαστικά αποδίδεται ο οφθαλμός σε ρυτό από τη Φαιστό επίσης¹⁴⁴ σε κεφαλή

134. Σακελλαράκης 1983, 475.

135. Kilian 1981. Βλ. A.D. Moore - W.D. Taylour 1999, 89-91 για τη σημασία και τη λειτουργία τους.

136. Σακελλαράκης 1983, 462 πίν. 272α, βρέθηκε με μινωική σφραγίδα και βαθμιδωτό κυλινδρικό σκεύος.

137. Σακελλαράκης 1983, 462 πίν. 272α.

138. ΑΔ 32, 1977, Χρονικά Β2, 315-316 πίν. 188α-β, Ρεθεμιωτάκης 1998, 76 αρ. 137

πίν. 34α-δ, εικ. 49.

139. Banti 1941-43, 57 εικ. 54d, 55d.

140. Boardman 1961, 89 σημ. 2 αρ. 282 πίν. XXX.

141. Βλ. πιο κάτω, Τα χάλκινα.

142. L. Pernier - L. Banti 1951, 506-512 εικ. 288.

143. Zervos 1956, 453 εικ. 749.

144. Zervos 1956, 453 εικ. 750.

από τον Πατσό¹⁴⁵, όλα ΥΜ ΙΙΙ περιόδου, αλλά και σε υπομινωική κεφαλή από την πλατεία των ιερών της Αγίας Τριάδας¹⁴⁶.

Το ρυτό του Ιδαίου, καθώς και ο οφθαλμός που εξετάσαμε πιο πάνω, αποτελούν πιθανώς μιμήσεις φαγεντιανής για το μαύρο χρώμα με το οποίο έχουν αποδοθεί τα χαρακτηριστικά του προσώπου σε ανοικτό βάθος.

Στο Ιδαίο Άντρο βρέθηκαν αποσπασματικά ειδώλια τροχήλατα, μεγαλύτερα ή μεσαίου μεγέθους, που ξεπερνούν τα 0,20 μ., καθώς και μικρότερα, που ανήκουν στην Υστερη εποχή του Χαλκού:

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τα ειδώλια αρ. 3-5 (πίν. 17,3-5), τα οποία έχουν σχέση τυπολογική με τα μεγαλύτερα ειδώλια που βρέθηκαν σε ΥΜ ΙΙΙ ιερό των Μυκηνών¹⁴⁷, τα είδωλα της Φυλακωπής της Μήλου, ΥΕ ΙΙΑ2 περιόδου¹⁴⁸, ιδιαίτερα το υπ' αρ. 2660 το οποίο η French¹⁴⁹ θεωρεί αργολικό-κρητικό, τα ΥΜ ΙΙΙΓ ειδώλια από το ιερό δωμάτιο 110 της Τίρυνθας¹⁵⁰ και το ειδώλιο από τη Μιδέα της Αργολίδας, που έχει ύψος 0,282 μ. και βρέθηκε με κεραμική ΥΜ ΙΙΒ2¹⁵¹. Ο Kilian¹⁵² πιστεύει ορθά ότι τα μεγαλύτερα ειδώλια χρησίμευαν στην πρακτική της τελετουργίας, ενώ τα μικρά ήταν αφιερώματα.

3. Πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής που αποτελείται από πολλά τεμάχια, χωρίς να έχει πλήρως συμπληρωθεί (πίν. 17,3). Είναι όρθιο, γυναικείο, με υψωμένα ασύμμετρα τα χέρια. Λείπει η κεφαλή, μέρος των χεριών και τμήματα του σώματος. Το μακρύ σώμα του κοσμεύεται με σπείρα και ταινία στο κατώτερο τμήμα, ημικύκλια με εκατέρωθεν δύο ομάδες γραμμών λίγο πιο επάνω, κάτω από τη μέση. Στο ανώτερο τμήμα του σώματος, λοξή ταινία-παρυφή ξεκινάει από το ύψος του στήθους (το οποίο, όπως και στη θεά της Φυλακωπής, δεν δηλώνεται) και φθάνει στον δεξιό ώμο. Το σχήμα αυτό δεν απαντά στα ειδώλια της περιόδου αλλά θυμίζει έντονα το επίβλημα σε τοιχογραφία από το ιερό των Μυκηνών που ανασκάφηκε από τον Lord W. Taylour με παράσταση γυναικείας μορφής¹⁵³. Οι ταινίες στα χέρια αποδίδουν ίσως χειριδωτό χιτώνα, όπως και στη μυκηναϊκή τοιχογραφία.

4. Κατώτερο τμήμα κοίλου με κιονόμορφο σώμα ειδωλίου, όμοιου με το υπ' αρ. 3, που κοσμεύεται με οδοντωτό κόσμημα (πίν. 17,4). Το κόσμημα αυτό είναι γνωστό από τα Μυκηναϊκά χρόνια αλλά συνεχίζεται και στην ΠΓ-Γεωμετρική κεραμική, θεωρείται δε ότι προέρχεται από υφαντικό μοτίβο¹⁵⁴.

5. Ασαφέστερο είναι το κατώτερο τμήμα ειδωλίου, ίσως όμοιου με τα υπ' αρ. 3 και 4, που κοσμεύεται με ομάδα τριών λοξών γραμμών και ταινία που ορίζεται από δύο παχιές γραμμές, οι οποίες περιλαμβάνουν τρεις οριζόντιες και τρεις λοξές, λεπτότερες, γραμμές (πίν. 17,5). Η διακόσμηση παραπέμπει σε λαιμό υπομινωικού ειδωλίου από την Αγία Τριάδα¹⁵⁵.

145. Zervos 1956, 792 εικ. 477.

146. Banti 1941-43, 57 εικ. 54b, 55b.

147. Μυλωνάς 1983, 142-144 εικ. 112.

148. Renfrew 1985, 214 εικ. 6.4 αρ. 2660, 215.

149. French 1985, 215.

150. Kilian 1981, 54 εικ. 6.

151. Demakopoulou 1999, πίν. XL-XLI.

152. Kilian 1981, 54.

153. Μυλωνάς 1983, 144 εικ. 113.

154. *Lefkandi* II.1 1990, 27-28 αρ. 368, βλ. επίσης για το θέμα *Vrokastro* 1914, πίν. XXXII.

155. Ρεθεμιωτάκης 1998, 34, 89 αρ. 98 πίν. 73a-β, εικ. 64.

6. Μικρότερο σε μέγεθος κιονόμορφο ειδώλιο με τα ίδια χαρακτηριστικά αλλά με συμπαγές σώμα. Λείπει η κεφαλή και το μεγαλύτερο τμήμα των χεριών, τα οποία έρχονται προς τα εμπρός. Κοσμείται με δύο οριζόντιες ταινίες στη μέση, κυματιστές στον ώμο και δύο κατακόρυφες στο κάτω από τη μέση τμήμα (πίν. 17,6). Το ειδώλιο μπορεί να παραβληθεί με αντίστοιχο από την Κνωσό¹⁵⁶.

7. Ειδώλιο τύπου T¹⁵⁷ (πίν. 17,7), του οποίου λείπει η κεφαλή και το κατώτερο τμήμα του σώματος. Με μαύρο χρώμα δηλώνεται το στήθος, οι παράλληλες γραμμές στους ώμους και η ζώνη. Ο τύπος T αρχίζει από την ΥΕ ΙΙΑ2-ΙΙΓ1 κατά τον Furumark, ενώ κατά την French¹⁵⁸ χρονολογείται από την ΥΕ ΙΙΒ ή αργότερα.

8. Ειδώλιο, χειροποίητο μάλλον, του οποίου λείπει η κεφαλή και το κάτω τμήμα των ποδιών, χωρίς δήλωση των λεπτομερειών (πίν. 17,8). Αβέβαιο, εάν είναι ηθελημένη ή έλλειψη ή οφείλεται σε αμελή κατασκευή. Τα χέρια έρχονται προς τα εμπρός. Όμοια σχηματοποιημένο είναι ειδώλιο από τον Πόρο Ηρακλείου¹⁵⁹, της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου. Αντίστοιχο ως προς την κίνηση είναι ΥΕ ΙΙΑ1-ΥΕ ΙΙΒ2 ειδώλιο από τη Μιδέα Αργολίδας, που έχει ερμηνευθεί ως "horse rider"¹⁶⁰ και άλλο από την Πάρο, ΥΕ ΙΙΓ περιόδου¹⁶¹.

9. Σχετικό με το υπ' αρ. 8 ως προς την κίνηση είναι ειδώλιο επίσης αμελούς κατασκευής (πίν. 17,9), του οποίου η κεφαλή αποδίδεται με γλωσσοειδή έκφυση και θυμίζει παλαιότατα λίθινα ειδώλια της Πρώιμης εποχής του Χαλκού ή και αρχαιότερα¹⁶², αν και σε ειδώλιο Ύστερων Μινωικών χρόνων από την Αγία Τριάδα¹⁶³ η κεφαλή ειδωλίου με ογκώδες σώμα είναι μικρή σαν έμβολο.

Πόδι μεγάλου αγάλματος

Εκτός από τα μικρά πήλινα ειδώλια της Ύστερης Μυκηναϊκής περιόδου, στην Κεντρική Αίθουσα βρέθηκε ένα πήλινο άκρο πόδι φυσικού μεγέθους αγάλματος¹⁶⁴ (πίν. 18). Με ακρίβεια αποδίδονται τα νύχια των τριών δακτύλων που σώζονται. Με εγχαράξεις δηλώνονται οι "ρυτιδώσεις του δέρματος". Η χρονολογία του είναι αβέβαιη. Σύμφωνα με την Αλίκη Μουστάκα, αποκλείεται η πρωιμότερη από την Ελληνιστική περίοδο χρονολόγησή του. Ίσως μάλιστα ανήκει σε ρωμαϊκό άγαλμα. Την ύπαρξη μεγάλων αγαλμάτων μέσα στο σπήλαιο γνωρίζουμε από την εύρεση χάλκινων βλεφαρίδων, που ανήκουν σε μεγάλο αρχαϊκό ή κλασικό άγαλμα, και των δεκατριών κομματιών χαλκού που είναι παχιά και καμπύλα¹⁶⁵ (πίν. 67 κάτω) και ανήκουν πιθανότατα σε μεγάλο άγαλμα¹⁶⁶.

156. Ρεθεμιωτάκης 1998, 27 αρ. 51 πίν. 79. Για την κίνηση βλ. τα υπ' αρ. 8 και 9.

157. Furumark 1941a, 86, 87 εικ. 1, French 1971, 108-109.

158. French 1971, 108-109.

159. Ρεθεμιωτάκης 1998, 163 πίν. 84α-γ.

160. K. Demakoroulou - N. Divari-Vala-

kou 2009, εικ. 28-29.

161. Έργον 1988, 135 εικ. 107.

162. *Palace of Minos* 1964, I, 48 εικ. 13.

163. Ρεθεμιωτάκης 1998, 31, αρ. 77 πίν. 10.

164. Σακελλαράκης 1983, 481 πίν. 275.

165. Σακελλαράκης 1983, 436-437.

166. Βλ. πιο κάτω, κεφ. ΙΙ. Τα χάλκινα.

Ζωόμορφα ειδώλια

Και τα ζωόμορφα πήλινα ειδώλια βρέθηκαν με τις ίδιες συνθήκες, όπως και τα ανθρωπόμορφα, ανάμεικτα με διαφόρων περιόδων κεραμική. Ο αριθμός τους επίσης είναι μεγάλος. Εδώ δίνεται ένας μικρός επιλεκτικός κατάλογος.

Πέντε (πίν. 19) συγκολλημένα είτε μη δυνάμενα να συγκολληθούν τεμάχια από μεγάλα ζώα, ίσως ζωόμορφα ρυτά¹⁶⁷, περιλαμβάνονται στον πιο κάτω κατάλογο των ειδωλίων της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου (αρ. 1-4α-β):

1. Τμήμα σώματος πήλινου μεγάλου ζώου (πίν. 19,1), κοίλου, συγκολλημένου από πολλά όστρακα. Κοσμεείται με δύο πλατιές ταινίες δικτυωτού που πλαισιώνονται από τρίγωνα συμπαγή με διπλό περίγραμμα. Τα θέματα είναι όμοια με αυτά των υποστατών¹⁶⁸. Μεταξύ των δικτυωτών ταινιών αδιευκρίνιστο κόσμημα.

2. Τμήμα μυκτήρα, πιθανώς ταύρου (πίν. 19,2). Το κατώτερο τμήμα μαύρο, οριζόμενο από δύο εξηρημένες ταινίες. Το κέντρο κοσμεείται με κύκλο που σχηματίζεται επίσης από εξηρημένη ταινία. Το ανώτερο τμήμα κοσμεείται με κατακόρυφη μαύρη ταινία εναλλασσόμενη με ανοικτού χρώματος επιφάνεια, που κοσμεείται από λεπτή κάθετη γραμμή και τρεις καμπύλες.

3. Ένα όμοιο τμήμα μυκτήρα (πίν. 19,3) στο ίδιο μέγεθος με την ίδια διακόσμηση, με τη διαφορά ότι το κατώτερο τμήμα εδώ δεν είναι μελαμβαφές, όπως στο προηγούμενο. Ίσως συνανήκει με το υπ' αρ. 2¹⁶⁹.

4α-β. Αυτιά μεγάλου ταύρου (πίν. 19,4) που πιθανώς ανήκουν στο ίδιο ζώο με το υπ' αρ. 1. Μαύρο περίγραμμα στο εσωτερικό.

Τα πέντε κομμάτια ανήκουν ασφαλώς σε μεγάλο ταύρο αντίστοιχο του ταύρου της Αγίας Τριάδος που ανήκει στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο¹⁷⁰, λόγω της διακόσμησης στους μυκτήρες αλλά και του δικτυωτού στο σώμα του ταύρου του Ιδαίου, κόσμημα που στολίζει το μέτωπο του ταύρου της Αγίας Τριάδος.

5. Τμήμα κεφαλής, κέρατου και αυτιού (πίν. 19,5) μικρότερου, μεσαίου μεγέθους, ταύρου. Το ειδώλιο κοσμεείται στην κορυφή του κρανίου με θλαστή γραμμή και στο κέρατο με οριζόντιες μαύρες γραμμές επάνω σε ανοικτό έδαφος. Ως προς την τεχνική και τη διακόσμηση, το ειδώλιο αυτό έχει ομοιότητες με ζώα από το Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού¹⁷¹, που χρονολογούνται στην Πρωτογεωμετρική περίοδο.

6. Κεφαλή αιγάγρου (πίν. 19,6) της οποίας οι οφθαλμοί και τα φρύδια αποδίδονται με μαύρο χρώμα σε κιτρινωπό πηλό, όπως σε ανθρώπινη κεφαλή από την Κνωσό¹⁷², ΥΜ ΙΙΙΑ περιόδου. Κεφαλή αιγάγρου γνωρίζουμε και από τη Σύμη¹⁷³ που χρονολογείται μεταξύ 750-725 π.Χ.

7. Κεφαλή αιγάγρου όμοια με την υπ' αρ. 6 αλλά λίγο μικρότερη (πίν. 19,7).

8. Λαιμός και κεφαλή μικροσκοπικού ταύρου (πίν. 19,8). Τα μάτια αποδίδονται με μαύρο χρώμα. Ο λαιμός κοσμεείται με μαύρες λοξές γραμμές. Σχε-

167. Σακελλαράκης 1983, πίν. 278α.

168. Βλ. πίν. 11.

169. Δεν κατέστη δυνατόν να συνεξεταστούν στο Μουσείο Ηρακλείου.

170. Zervos 1956, 480 εικ. 795-796.

171. *Knossos North Cemetery* 1996, I, 16, 51, τάφος Q, αρ. 114, IV, πίν. 85.

172. Ρεθεμιωτάκης 1998, 27, 48 αρ. 52 πίν. 20γ.

173. *Σύμη* IV 2008, 54 αρ. 119 εικ. 3 πίν. 25.

τικά είναι ειδώλια από τον Πατσό και την Αγία Τριάδα¹⁷⁴, ΥΜ ΙΙΙ περιόδου. Για την απόδοση του οφθαλμού και την πλούσια διακόσμηση του λαιμού σχετικό είναι ειδώλιο από τη Φυλακωπή¹⁷⁵.

9. Κεφαλή μικροσκοπικού ταύρου ή αιγάγρου (πίν. 19,9). Με μαύρο χρώμα αποδίδονται οι λεπτομέρειες¹⁷⁶.

Στην ανασκαφική έκθεση αναφέρονται από την Κεντρική Αίθουσα άλλα υπομινωικά ειδώλια και σκεύη¹⁷⁷, καθώς επίσης ειδώλια Γεωμετρικών χρόνων, όπως:

10. Σώμα ειδωλίου αιγοειδούς Γεωμετρικών χρόνων¹⁷⁸.

11. Εμπρόσθιο πόδι ταύρου με διακόσμηση σκοτεινών καστανών γραμμών¹⁷⁹.

12. Πέντε κομμάτια βοοειδών και τμήμα κεφαλής Γεωμετρικών χρόνων¹⁸⁰.

13. Ειδώλιο βοοειδούς που σώζει τμήμα του κορμού και των εμπρόσθιων ποδιών με διακόσμηση τεμνομένων μαύρων γραμμών¹⁸¹.

14. Τμήμα ποδιού μεγάλου ταύρου με δήλωση του γόνατος και διακόσμηση με γραμμές λευκού χρώματος¹⁸².

174. Kanta 1980, 204 εικ. 84-85.

175. Renfrew 1985, 243 εικ. 6.21.

176. Σακελλαράκης 1984, 573.

177. Σακελλαράκης 1984, 536, 547, 549.

178. Σακελλαράκης 1983, 476γ.

179. Σακελλαράκης 1983, 476δ.

180. Σακελλαράκης 1983, 466.

181. Σακελλαράκης 1983, 466.

182. Σακελλαράκης 1983, 470δ. Τα πιο πάνω ειδώλια δεν κατάφερα να τα εντοπίσω μετά τον θάνατο του Γιάννη Σακελλαράκη στο Μουσείο Ηρακλείου, λόγω της κατάστασης που επικρατεί σχετικά με την επανέκθεση του Μουσείου. Γι' αυτό λείπουν διαστάσεις ή και φωτογραφίες.

II. ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ

Το Ιδαίο Άντρο, το πιο ενδιαφέρον σπήλαιο της Κρήτης στην εποχή του Σιδήρου κατά τον Boardman¹, που χρησιμοποιήθηκε από τη Μινωική ήδη εποχή ως ιερό, όπως επισήμανε και ο Μαρινάτος, αποτελεί κατά τον Boardman την πιο "prolific" πηγή της Γεωμετρικής περιόδου, κυρίως σε ασπίδες και τριποδικούς λέβητες. Από τις πρώτες ανασκαφές του Halbherr τον 19ο αιώνα μέχρι και τις τελευταίες του Γιάννη Σακελλαράκη εκατό χρόνια αργότερα, και φυσικά από τις ενδιάμεσες εξερευνήσεις των Ξανθουδίδη και Μαρινάτου, καθώς και τις αρχαιοκαπηλικές δραστηριότητες που πλούτισαν ιδιωτικές αλλά και επίσημες συλλογές, έδωσε ένα πλήθος μεταλλικών αντικειμένων που χρονολογούνται στις αρχές της εποχής του Σιδήρου. Ασφαλώς, και άλλα ιερά στην Κρήτη έδωσαν πολύτιμα αντικείμενα αλλά πουθενά δεν βρίσκεται η ποσότητα και η ποιότητα των αντικειμένων του Ιδαίου Άντρου². Το μεγάλο τμήμα των ευρημάτων των παλαιών ανασκαφών μελετήθηκαν, μετά την πρώτη παρουσίαση από τους F. Halbherr και P. Orsi, κυρίως από τον Kunze, αλλά και από τους Levi, Benton, Boardman, Matthäus, Canciani, Blome, και πιο πρόσφατα από την Pappalardo³.

Χάλκινα

Πλήθος είναι τα χάλκινα ευρήματα από το ιερό σπήλαιο. Περί τα 300 είναι τα αγγεία ή θραύσματα αγγείων του 9ου-6ου αι. π.Χ. από τις παλαιότερες ανασκαφές και εκατοντάδες μικρά κομμάτια, από τα οποία το ένα τρίτο προέρχεται από την Εγγύς Ανατολή και την Κύπρο ή είναι ανατολικής έμπνευσης. Τέλος, μετρήθηκαν περισσότερες από 60 ασπίδες, ακέραιες ή σε θραύσματα. Από τις νεότερες ανασκαφές μετρήθηκαν 2.000 θραύσματα ασπίδων μόνον⁴ και πλήθος θραυσμάτων αγγείων και άλλων αντικειμένων. Τα πλέον χαρακτηριστικά μεταλλικά ευρήματα του Ιδαίου από τον 10ο-7ο αι. π.Χ. προέρχονται από την Εγγύς Ανατολή και την Κύπρο ή από κρητικά εργαστήρια που μιμήθηκαν ανατολικά έργα και δείχνουν τις σχέσεις μεταξύ των περιοχών αυτών.

1. Boardman 1961, 79.

2. Matthäus 2000, 521.

3. Kunze 1931, για τους τρίποδες, Benton 1934-35, 74 κε. για τα κοσμήματα, Levi 1945,

313-329 για τα ελεφάντινα, Kunze 1935-36, 218, Boardmann 1961, Σακελλαράκης, βλ. πιο κάτω, Pappalardo 2001, 151-169.

4. Matthäus 2000, 520, σημ. 23.

Είναι γνωστό ότι οι Φοίνικες από τον 11ο αι. π.Χ.⁵ αναλαμβάνουν εμπορικές δραστηριότητες στη Δύση αναζητώντας ασήμι και σίδηρο (Ετρουρία, Τοσκάνη, Σαρδηνία, Ισπανία) αλλά και στην Κρήτη που ήταν η μεγαλύτερη πηγή σιδήρου στο Αιγαίο (Ιτανος, Παλαίκαстро, Πάνορμος)⁶.

Τον 10ο αι. π.Χ. υπάρχουν αιγυπτιακές επιδράσεις που έρχονται μέσω των Φοινίκων, ενώ τον 9ο αιώνα αναπτύσσεται το φοινικικό εμπόριο στη Μεσόγειο αλλά γίνονται και οι πρώτες μεταναστεύσεις όχι μόνον τεχνιτών, αλλά και άλλων ειδικοτήτων, γιατρών, μουσικών, μάγων, ίσως δούλων⁷. Τα ταξίδια ήταν μεγάλης διάρκειας⁸. Από τα μέσα του 8ου και τις αρχές του 7ου αι. π.Χ. υπάρχουν συροφοινικικές επιδράσεις στα χάλκινα αγγεία με ανάγλυφη διακόσμηση, τα οποία μιμούνται και τα ντόπια εργαστήρια.

Μακρότατη επίσης σχέση υπάρχει με την Κύπρο ήδη από την εποχή του Χαλκού τον 13ο-12ο αι. π.Χ. με ανταλλαγές δώρων, ενώ τον 10ο αι. τα κυπριακά χάλκινα αποτελούν προνόμιο της άρχουσας τάξης και τον 10ο και 9ο αι. π.Χ. γίνονται μιμήσεις των ραβδωτών τριπόδων όσο και των τετράπλευρων βάσεων από εντόπιους τεχνίτες. Έντονες είναι οι σχέσεις Κύπρου - Κρήτης από το 800 π.Χ., και στις αρχές του 7ου αιώνα κυριαρχούν τα κυπροφοινικικά στοιχεία όπως τα γνωρίζουμε από την Κνωσό, κύριο εμπορικό κέντρο-λιμάνι της περιόδου, τα εργαστήρια του οποίου εφοδιάζουν το Ιδαίο Άντρο, μαζί ασφαλώς με κάποιο άλλο μικρότερο αλλά κοντινότερο κέντρο, όπως είναι πιθανώς η Αξός, εφόσον στην Αξό βρέθηκαν, εκτός από τα σπουδαία τέχνηρα του 7ου αι. π.Χ. (κράνη, μήτρες), λεοντοκεφαλή από ασπίδα, λαβές από χάλκινους γεωμετρικούς λέβητες, τμήματα τριπόδων⁹.

Η ανάθεση πολύτιμων μεταλλικών σκευών εισηγμένων ή τοπικής κρητικής παραγωγής σε ένα σημαντικό ιερό, όπως αυτό του Ιδαίου Άντρου, κατά την Πρώιμη εποχή του Σιδήρου είναι επομένως αυτονόητη.

Στο σπήλαιο ανατέθηκαν οι πιο κάτω κατηγορίες αντικειμένων για τις οποίες γίνεται εκτενής λόγος στα οικεία κεφάλαια:

- Ένα «τύμπανο», εξαιρετικά ενδιαφέρον για τη χρήση του στη λατρεία¹⁰.
- Μεγάλες χάλκινες αφιερωματικές ασπίδες με πλούσια εικονιστική διακόσμηση και προτομή ζώου στο κέντρο. Οι ασπίδες αυτές ακολουθούν συνήθως τη συροπαλαιστινιακή παράδοση. Το μέγεθός τους είναι από 0,56-0,83 μ.
- Ομφαλωτές ασπίδες με απεικόνιση ζώων κυρίως, μεγέθους 0,27-0,35 μ.
- Μικροσκοπικές χάλκινες ασπίδες, οι οποίες διαφοροποιούνται από τις μεγάλες ασπίδες ως προς τον τύπο και την απλή διακόσμηση, που είναι κυρίως με γραμμές και στικτά κοσμήματα, μεγέθους 0,027-0,08 μ.
- Ελληνικά μεταλλικά αγγεία του 10ου-8ου αι. π.Χ.¹¹
- Κυπροκρητικά μεταλλικά αγγεία.

5. Markoe 1998, 235.

6. Markoe 1998, 237.

7. Σταμπολίδης, σε *Ανατολική Μεσόγειος* 1998, 110.

8. *Οδύσσεια* ο 453-455.

9. Τα τελευταία δημοσίευτα, αναφορά από Γουλά 2006, 64.

10. Για το τύμπανο, όπως και τις ασπίδες είναι πλούσια η βιβλιογραφία. Η βασική μελέτη του Kunze, *Kretische Bronzereliefs* (1931) δηλώνεται με τη συντομογραφία KB, η οποία μαζί με αριθμό παραπέμπει στην αρίθμηση του Kunze.

11. Rolley 1977, 115 κε.

- Βορειοσυριακά-φοινικικά εισηγμένα αγγεία του 9ου-8ου αι. π.Χ.
- Τριποδικοί γεωμετρικοί λέβητες¹².
- Μικροσκοπικοί λέβητες¹³ μεταξύ των οποίων και ένας χρυσός¹⁴.
- Πόρπες¹⁵.
- Ειδώλια. Αρχαιότερο είναι το μινωικό¹⁶ που δείχνει μαζί με τις σφραγίδες και την κεραμική ότι η λατρεία στο σπήλαιο αρχίζει από την εποχή της ακμής του Μινωικού πολιτισμού, ενώ χαρακτηριστικά είναι τα ειδώλια της πρώτης χιλιετίας.
- Ένα μοναδικό χάλκινο αγγείο σε σχήμα ανθρώπινης κεφαλής που βρίσκεται στην Οξφόρδη¹⁷ και θραύσμα όμοιου μικρότερου.
- Διάφορα χάλκινα.

Χρυσά και αργυρά σκεύη και κοσμήματα¹⁸

Σημειώνεται ότι στο σπήλαιο ελάχιστα αντιπροσωπεύονται τα όπλα, εκτός από ολίγα σιδερένια βέλη, αιχμές δόρατος και λόγχης και ένα ξίφος, καθώς και μαχαιρίδια, αντίθετα με τις πολλές ασπίδες¹⁹. Στην περίοδο που χρονολογούνται οι ασπίδες, στο ιερό δεν έχει διαπιστωθεί πολεμικό πνεύμα. Όπλα ή πολεμικές σκηνές είναι σπάνιες (KB3, KB35), όπως και σε άλλα ιερά της εποχής, π.χ. αυτό του Ερμή της Σύμης Βιάννου. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι και στη γειτονική Αξό τα όπλα που βρέθηκαν είναι κυρίως αμυντικού χαρακτήρα (μήτρες)²⁰, στοιχείο που επιτρέπει στην Monaco²¹ να εκφράσει την άποψη ότι ίσως, όπως και στη Σπάρτη²² με την οποία έχει πολλά κοινά η Κρήτη, δεν αφιέρωναν στους θεούς τα όπλα που αφαιρούσαν από τους εχθρούς αλλά αυτά είχαν σχέση με τις διαβατήριες τελετές των νέων²³ που περνούσαν δύο μήνες κυνηγώντας στα βουνά με την καθοδήγηση μεγαλύτερου άνδρα²⁴ και δέχονταν δώρα, μεταξύ άλλων και πολεμική στολή²⁵. Δεν βρέθηκε επίσης στο Ιδαίο σκευή αλόγων, αν και το άλογο εικονίζεται στις ελεφάντινες σφραγίδες. Και στην ηπειρωτική Ελλάδα, όμως, είναι σπάνιο εύρημα, αντίθετα με την Ιταλία και τη Σικελία²⁶. Γνωστή από την ηπειρωτική Ελλάδα είναι π.χ. χάλκινη συριακή παρωπίδα του 9ου αι. π.Χ. από την Ερέτρια²⁷ ή οι ράβδοι χαλιναριού από το Λευκαντί²⁸ και την Ευβοϊκή Κύμη²⁹ που προέρχονται, όμως, από τάφους σε Ηρώα αλλά και από το Καλαπόδι και την Ήλιδα, ενώ είναι γνωστό εύρημα και από τάφους της Κύπρου³⁰.

12. Maass 1977, 331 κε., Benton 1934-35.

13. Maass 1977, 331 κε.

14. Sakellarakis 1988, 174 κε. εικ. 1-3.

15. Sapouna-Sakellarakis 1978, αρ. 337, 532, 841, 853, 854, 1497, 1542.

16. Sapouna-Sakellarakis 1995, 66 αρ. 112, πίν. 28.

17. Boardman 1961.

18. Levi 1945, 313, Jacobsthal 1956, 17, 24, 42-46, Sakellarakis 1988, 18 σημ. 18 εικ. 8-19, Σακελλαράκης 1987, 242 εικ. 3.

19. Matthäus 2000, 518.

20. Monaco 2006, 132.

21. Monaco 2006, 134.

22. Πλούταρχος, *Ἠθικά* 224B, F.

23. Monaco 2006, 131.

24. Βλ. τόμ. Α', κεφ. ΣΤ. IV. Μύηση.

25. Στράβων X 483.

26. Snodgrass 1964, 150.

27. Σαπουνά-Σακελλαράκη 2000, 78 εικ. 58.

28. *Lefkandi* II.2 1993, πίν. 32,1.

29. Sapouna-Sakellarakis 1998, 83 πίν. 40.3.

30. Βλ. Donder 1980, 300, αρ. 112 πίν. 12.

1. ΤΑ ΧΑΛΚΙΝΑ

α. Τύμπανο, ασπίδες, ασπίδια, κύμβαλα

Σημαντικό είδος ανάμεσα στα χάλκινα ευρήματα είναι οι ασπίδες, οι οποίες όμως δεν έχουν καθ' εαυτές πολεμικό χαρακτήρα. Ο Hutchinson³¹ ονομάζει τις ασπίδες "ceremonial shields" και ο Pendlebury³² "votive offerings". Ο Rouse³³ θεωρεί ότι ήταν αφιερώματα πολεμιστών.

Η ύπαρξη ασπίδων, μικρών και μεγάλων, στο Ιδαίο Άντρο οφείλεται στο γεγονός ότι οι ασπίδες ήταν μέρος των τελετουργικών χορών που λάμβαναν χώρα στο στάδιο της μύησης των νέων της Κρήτης. Οι λεπτές σε πάχος ασπίδες (πάχ. 0,001-0,003 μ.) δείχνουν κατά τους F. Halbherr και P. Orsi³⁴ ότι δεν ήταν για κανονική χρήση από πολεμιστές που τις αφιέρωσαν, δεν είναι δηλαδή «vergi armii», αλλά αναθήματα *θέας ἔνεκα καὶ οὐκ ἐς ἔργον πολέμου*, όπως δηλαδή αυτές που αναφέρει ο Πausanίας ότι είδε στο γυμνάσιο της Ἡλιδας³⁵, εφόσον είναι κατασκευασμένες από ελαφρά ελάσματα, ενώ κατά τον Thiersch δεν είναι απλά αναθήματα αλλά χρησιμοποιήθηκαν σε ειδικές τελετές οργανιστικών θρησκευτικών χορών που έχουν σχέση με την κρητική λατρεία³⁶ σε μία θεότητα, εδώ του Δία, όπως και το τύμπανο και τα κύμβαλα. Σε αυτό συνηγορεί και η πλούσια διακόσμηση που είναι έκτυπη σφυρήλατη με λιγότερη εγχάρση, μία τεχνική που επανεισάγεται τον 8ο αι. π.Χ.

Η εύρεση τόσων ασπίδων στο Ιδαίο Άντρο δεν εκπλήσσει, δεδομένης της γνωστής μυθολογικής παράδοσης για την κρούση των ασπίδων από τους Κουρήτες για να μην ακούει ο Κρόνος το κλάμα του νήπιου Δία. Η ισχύς του μύθου καταφαίνεται από τη φιλολογική παράδοση στην οποία είναι φανερό ότι οι ασπίδες χρησιμοποιήθηκαν σε τελετουργικό ενόπλιο χορό και ασφαλώς δεν είναι δυνατό να θεωρηθεί ως "λεία πολέμου", όπως πιθανολογεί ο Σταμπολίδης³⁷.

Ο Στράβων³⁸ ονομάζει τους Κουρήτες *χαλκάσπιδας, μετὰ θορύβου καὶ φόφου καὶ κυμβάλων καὶ τυμπάνων καὶ ὄπλων*³⁹. Παράλληλες των Κουρητών μορφές είναι οι Ιδαίοι Δάκτυλοι και οι Τελχίνες⁴⁰ που είναι εφευρέτες της μεταλλουργίας, ενώ οι Φρύγες Κορύβαντες εφευρίσκουν ειδικά το τύμπανο⁴¹.

Το μέγεθος των ασπίδων έχει σχέση ασφαλώς με την κοινωνική θέση των συμμετεχόντων. Ανήκουν στα τελετουργικά σκεύη του ιερού, οι δε μικροσκοπικές ασπίδες, αφιερώματα κάποιων ταπεινών προσκυνητών, δεν μπορεί παρά

31. Hutchinson 1962, 236-237.

32. Pendlebury 1963, 236.

33. Rouse 1902, 116 κε.

34. F. Halbherr - P. Orsi 1888, 7-8.

35. Πausanίας VI 23, 7.

36. Thiersch 1913, 52.

37. *Ανατολική Μεσόγειος* 1998, 128.

38. Στράβων X 472.

39. Thiersch 1913, 52, Verbruggen 1981, 1 κε., Στράβων X 466,7 και 468,11, βλ. επίσης

Καλλίμαχος, *Ἕγνος εἰς Δία* 50-52, Λουκιανός, *Περὶ ὀρχήσεως* VIII. Στον Λουκρήτιο, *De rerum natura* 2, 637, γράφεται: «armati pulsarent aeribus aera», όπως αποδίδεται στο ανάγλυφο Campana, Verbruggen 1981, 168, LIMC VIII 1997, 736 κε., Borbein 1968, 14 (βλ. τόμ. Α', κεφ. Α. Ι. Μαρτυρίες).

40. Βλ. τόμ. Α', κεφ. ΣΤ. ΙV. Μύηση.

41. Ευριπίδης, *Βάκχες* 120, Thiersch 1913, 52. Βλ. τόμ. Α', κεφ. ΣΤ. Ι.

να θεωρηθούν ομοιώματα που συμβολίζουν τη συμμετοχή τους στα δρώμενα και όχι σύμβολο κάποιας νίκης.

Ο Emil Kunze είναι ο πρώτος που μελέτησε συστηματικά⁴² τα χάλκινα του Ιδαίου Άντρου και ιδιαίτερα τις ασπίδες και το τύμπανο, τα οποία αποτελούν την πρώτη ομάδα χαλκών που μας απασχολούν αμέσως πιο κάτω. Την αρχή των ασπίδων στο Ιδαίο Άντρο ορίζει στον 9ο αι. π.Χ. και το τέλος στον πρώιμο 7ο αι.⁴³, χρονολογία όμως που αμφισβητήθηκε. Το πραγματικό πρόβλημα της χρονολόγησης των χαλκών του Ιδαίου Άντρου, και ειδικά των ασπίδων, είναι, εκτός από την έλλειψη στρωματογραφίας, η έλλειψη παραλλήλων από τον ευρύτερο αρχαιοελληνικό κόσμο⁴⁴. Οι ασπίδες, κατά τον John Boardman, είναι μία εξωτική τέχνη που δεν υιοθετήθηκε από τους συμβατικούς ανατολίζοντες ρυθμούς στην Ελλάδα.

Ο παραλληλισμός των ασπίδων με διάφορες μορφές Ελληνικής τέχνης, όπως τα πρωτοκορινθιακά αγγεία, που διατυπώθηκε από κάποιους μελετητές⁴⁵ δεν υπήρξε πάντα επιτυχής. Σημαντική βοήθεια για τη χρονολόγηση προσέφεραν το πήλινο πώμα με προτομή λέοντα από τη Φορτέτσα (πίν. 24 κάτω)⁴⁶ που έχει σχέση με τις προτομές λεόντων σε ασπίδες του Ιδαίου Άντρου και σε ασπίδες⁴⁷ που βρέθηκαν στους Δελφούς σε ΥΓ σύνολο (750-730 π.Χ.) και για τις οποίες υπήρξε ομοφωνία ως προς την κρητική προέλευσή τους. Για τη χρονολόγηση βοήθησαν επίσης και νεότερα ευρήματα από τα νεκροταφεία της Κνωσού, που συζητούνται πιο κάτω. Τα ευρήματα που αναφέρθηκαν πιο πάνω, έδειξαν ότι η σειρά των ασπίδων του Ιδαίου αρχίζει το αργότερο το 750 π.Χ. Γενικά οι μελετητές χρονολογούν τις ασπίδες, με διαφοροποίηση για τη χρονολόγηση κάθε μίας από αυτές, από τα μέσα του 8ου μέχρι τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.

Ως προς την προέλευση ή την καταγωγή, τα πολλά καινοφανή για την κρητική αλλά και για την ευρύτερη ελληνική τέχνη θέματα του τυμπάνου και των χάλκινων ασπίδων του Ιδαίου Άντρου φυσικό ήταν να στρέφουν την προσοχή των μελετητών στην Ανατολή (Βόρειο Συρία και Ασσυρία) και έτσι, με πρώτο τον Kunze, προσπάθησαν να διερευνήσουν τις όποιες ανατολικές εισαγωγές, επιδράσεις ή και έμμεσες επιρροές. Δεδομένου ότι ο κάθε μελετητής αντιμετώπισε το πρόβλημα από διαφορετική οπτική γωνία, βασισμένος στις ατομικές του γνώσεις, χωρίς να εξετάσει πάντα τα συνευρήματα των χάλκινων, όπως για παράδειγμα τα ελεφαντουργήματα, αγνοώντας τη μινωική παράδοση που τεκμηριώνεται μεταξύ άλλων και από τον σπάνιο μινωικό σφραγιδόλιθο⁴⁸, συχνά υπήρξαν διαφωνίες. Ωστόσο, όπως παρατηρήθηκε, κατά τη διαχρονικά ελεύθερη κυκλοφορία των ιδεών, ορισμένα από τα μεμονωμένα θέματα των ασπίδων του Ιδαίου Άντρου είναι πρωταρχικά κρητομυκηναϊκά που έφθασαν στη Φοινίκη μέσω Κύπρου και ξαναγύρισαν στην Κρήτη.

42. Kunze 1931.

43. Kunze 1931, 236, Demargne 1947 κ.ά.

44. Coldstream 1977, 288.

45. Benton 1938-39.

46. *Ανατολική Μεσόγειος* 1998, 204 αρ. 226, *Fortetsa* 1957, 125 αρ. 1439 πίν. 107, 163.

47. Lerat 1980, 103, 106 εικ. 16-17 και 20.

48. Sakellarakis 1997, 23 κε.

Όπως σημειώθηκε κυρίως από τον John Boardman, είναι πιθανό ότι στο τέλος του 9ου και στις αρχές του 8ου αι. π.Χ. ήλθε στην Κρήτη από την Ανατολή μία μικρή κοινότητα μεταλλουργών. Όπως δείχνει ένας περίτεχνος θησαυρός χρυσών κοσμημάτων από το νεκροταφείο Κανιαλή-Τεκέ και ευρήματα από άλλα νεκροταφεία της Κνωσού που αποκαλύφθηκαν πιο πρόσφατα, οι επήλυδες αυτοί αφομοιώθηκαν σταδιακά και συνέχισαν την παραγωγή τους για δύο γενιές, κρατώντας βέβαια τα δικά τους ανατολικά στοιχεία. Η παρουσία Φοινίκων, αιγυπτιακού λαού που πρωτοστατεί στο διαμετακομιστικό εμπόριο της πρώτης χιλιετίας π.Χ. και προσορμίστηκε στον Κορμό, είναι εμφανής από τα *cirrus* που έστησαν σε τάφους τόσο της Ελεύθερνας όσο και της Κνωσού τον 8ο-7ο αι. π.Χ. Δεν πρέπει ακόμη να λησμονείται ότι τα νεκροταφεία της Κνωσού είναι τα σημαντικότερα στην Κρήτη την περίοδο των ασπίδων του Ιδαίου Άντρου και ότι ο Όμηρος γνωρίζει ότι η Κνωσός είναι *μεγάλη πόλις*⁴⁹. Φυσικό είναι επομένως στο τύμπανο και στις χάλκινες ασπίδες του Ιδαίου Άντρου να υπάρχει η αίσθηση της παρουσίας των κυρίαρχων για την εποχή κνωσιακών εργαστηρίων. Δεν αποκλείεται να υπήρχε στην Κνωσό, της οποίας το λιμάνι αποτελούσε το κύριο κρητικό λιμάνι⁵⁰ της περιόδου και βρισκόταν σε άμεση επαφή με τους ξένους, ένα σημαντικό εργαστήριο κατασκευής χάλκινων ασπίδων του Ιδαίου Άντρου, που προορίζονταν για πλούσιους Κνώσιους προσκυνητές, χωρίς να αποκλείεται η ύπαρξη ενός άλλου τοπικού εργαστηρίου στη γειτονική Αξό, όπως σημειώσαμε πιο πάνω⁵¹. Η Λεμπέση προτείνει, με βάση τεχνοτροπικά στοιχεία, την κατασκευή της πλειονότητας των ασπίδων του Ιδαίου Άντρου στο εργαστήριο της Αξού, ενός δηλαδή εργαστηρίου στην Κεντρική Κρήτη, από το οποίο πρέπει να προέρχονται το χρυσό τεχνούργημα - περίαπτο του Ιδαίου Άντρου (πίν. 81,1), το κράνος και οι ασπίδες των Δελφών, όπως και η μήτρα του Ρεθύμνου⁵², και όχι από την Ελεύθερνα, όπως πιστεύει ο Σταμπολίδης⁵³. Οι “εντυπωσιακές υπερπόντιες επαφές” της Ελεύθερνας δεν μπορεί παρά να ερμηνευθούν ως αποτέλεσμα ενδοκρητικών σχέσεων με περιοχές όπως η Κνωσός⁵⁴.

Παρά τις πολλές συζητήσεις μετά την αρχική δημοσίευση από τον Kunze των χάλκινων του Ιδαίου Άντρου, το 1931, πρέπει να σημειωθεί ότι εκείνος είχε την εποπτεία του μέχρι τότε υλικού, του οποίου την ταξινόμηση σε τρεις βασικές ομάδες, παρά τις επί μέρους παρατηρήσεις κυρίως για τη χρονολόγησή τους που κρίθηκε υψηλή, ακολουθούν οι μεταγενέστεροι μελετητές. Οι ομάδες αυτές είναι:

Η Ομάδα Α (ασσυριακή ή «ασσυριανίζουσα») που περιλαμβάνει κυρίως το τύμπανο και κάποιο θραύσμα ασπίδας, η ομάδα Β που περιλαμβάνει την ομάδα της «ασπίδας του κυνηγίου», και τέλος η ομάδα C (*Viereckignetzgruppe* = ομάδα δικτυωτών ρόμβων) που περιλαμβάνει τις ασπίδες με γυμνή θεά μεταξύ λεόντων και σφιγγών. Η ταξινόμηση του Kunze δεν βρήκε καμία καλύτερη

49. *Οδύσσεια* τ 178-179.

50. Matthäus 1998, 142.

51. Coldstream 1974, 163-164, *Σύμμη* I 1985, 204.

52. *Σύμμη* I 1985, 205.

53. *Ανατολική Μεσόγειος* 1998, 128.

54. Jones 2000, 287-288, σχόλια σελ. 116-117, παρά Γουλά 2006, 64, σημ. 92.

Εικ. 2. Το σφυρήλατο χάλκινο τύμπανο.

αντιπρόταση και είναι γενικά αποδεκτή. Ο Canciani καταλήγει ότι είναι κυπριακές⁵⁵. Όπως σημειώθηκε, υπήρξαν κάποιες διαφορές στις απόψεις σχετικά με τη χρονολογία.

Ομάδα Α. Το τύμπανο (KB74) (εικ. 2, πίν. 20)

Το τύμπανο (MH X9)⁵⁶ αποτελεί το σπουδαιότερο εικονογραφικό στοιχείο της μυθολογίας του σπηλαίου.

Το σφυρήλατο χάλκινο τύμπανο έχει διάμετρο 0,55 μ. Στην επιφάνειά του, η οποία χαρακτηρίζεται από το υψηλότερο ανάγλυφο, σε σχέση με τα υπόλοιπα κρητικά έργα, και με πιο σαφές περίγραμμα⁵⁷, αποδίδεται ανδρική μορφή που πατάει σε ταύρο και κρατάει, επάνω από το κεφάλι του, λέοντα. Δύο πτερωτοί δαίμονες δεξιά και αριστερά κτυπούν τύμπανα. Το τύμπανο θα ήταν το κατάλληλο όργανο για να κρύψουν τις κραυγές του νεογέννητου Δία. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η απεικόνιση σχετίζεται με τον ησιόδειο μύθο για τον ισχυρό κρότο με την κρούση των τυμπάνων από τους Κουρήτες⁵⁸.

Το τύμπανο είναι χαρακτηριστικό δείγμα των ανατολικών ή ανατολικής επίδρασης έργων που ήλθαν στο φως στο Ιδαίο Άντρο. Ο Kunze το κατατάσσει στην Ομάδα Α⁵⁹. Ο ίδιος πιστεύει ότι σχετίζεται με τα υστεροχιττιτικά εργαστήρια. Η μορφή του θεού στο τύμπανο είναι, κατά τον ίδιο, ένας συνδυασμός διάφορων ανατολικών θεών και ηρώων. Η σύνθεση από ετερογενή στοιχεία στις κινήσεις, τα φτερά κ.λπ., ένα αμάλγαμα ανατολικών με στοιχεία που θεωρεί ελληνικά, επιτρέπει στον Kunze να εκφράσει την άποψη ότι κατασκευάστηκε στην Κρήτη από πρώιμους μετανάστες τεχνίτες από την Ανατολή στην παράδοση των ασσυριακών-βορειοσυριακών, χιττιτικών έργων. Με την άποψη αυτή συμφωνούν και άλλοι μελετητές, όπως οι Schefold, Boardman⁶⁰, Coldstream⁶¹, Blome⁶². Χρονολογείται στον 8ο αι. π.Χ., περί το 750 π.Χ. Κατά τον Coldstream⁶³ κατάγεται από την ασσυριακή τέχνη της βασιλείας του Sargon II (722-705 π.Χ.). Από το ίδιο εργαστήριο βρέθηκε κύπελλο στην Carpena και βάση λέβητα στην Preneste⁶⁴. Κάποιοι ταυτίζουν το τύμπανο με ετερόκλητα αντικείμενα, τις ολόγλυφες πτερωτές σειρήνες στους λέβητες της Ολυμπίας⁶⁵. Ασφαλώς έχουν ασσυριακές ρίζες και τα δύο αλλά δεν μπορούν να συσχετιστούν.

Η ανεύρεση του μοναδικού χάλκινου τυμπάνου αλλά και των κυμβάλων στο Ιδαίο Άντρο, που είναι αρχαιότατα μουσικά όργανα (πίν. 42), καθώς και οι παραστάσεις και άλλων οργάνων, όπως της κιθάρας, στις φιάλες (πίν. 50,17)

55. Αλλά βλ. κριτική Kyrieleis 1972 παρά Blome 1982, 15, σημ. 80.

56. Kunze 1931, 32 αρ. 74, Blome 1982, πίν. 3.3, Σακελλαράκης 1998, 168, Galanaki, A1 (χειρογρ. υπό έκδ.).

57. Kunze 1931, 33 κ.α., Γουλά 2006, 34.

58. Βλ. τόμ. Α', κεφ. Α. Ι. Μαρτυρίες.

59. Kunze 1931, 75-76, 88, 90, 129-131, 198-199, 215.

60. Boardman 1961, 151 πίν. 49.

61. Coldstream 1977, 287, 288.

62. Blome 1982, 15, 16 όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

63. Coldstream 1977, 288.

64. Boardman 1961, 151, 158.

65. Παρά Blome 1982, 16. Σειρήνες σε Χατζή 2008, εικ. 88-90.

υποδηλώνει όχι μόνον την ύπαρξη μουσικής στις όποιες θρησκευτικές εορτές ή και στα μυστήρια του σπηλαίου αλλά και πομπών, χορών και ασμάτων που συνοδεύουν αυτά τα όργανα⁶⁶. Η μουσική ήταν απαραίτητη σε όλες τις αρχαιοελληνικές τελετές αλλά και τα μυστήρια⁶⁷. Τα πρωιμότερα μουσικά όργανα ήταν τα κρουστά. Ένα πήλινο μινωικό σκεύος, που βρέθηκε από τον Warren στην Κνωσό κοντά σε κυκλική κατασκευή που συνδέθηκε με τον περίφημο χορό της Αριάδνης, ερμηνεύθηκε ορθώς ως τύμπανο, ένα όργανο που δίνει τον ρυθμό σε ποικίλες εκδηλώσεις. Στα κρουστά περιλαμβάνεται το σείστρο, όπως το πήλινο μινωικό από τις Αρχάνες⁶⁸ που εικονογραφικά αποδίδεται στο περίφημο αγγείο των θεριστών της Αγίας Τριάδος.

Την εποχή που μας ενδιαφέρει (8ος αι. π.Χ.) το τύμπανο απαντά μαζί με άλλα όργανα σε ελεφάντινες πυξίδες του 8ου αιώνα από τη Nimrud, όπου αποδίδεται με πομπή γυναικών μουσικών προς τιμήν ένθρονης γυναικείας θεότητας, η λεγόμενη “φοινικική ορχήστρα”, η οποία συνίσταται από διάυλο (το βαβυλωνιακό *passu*), τύμπανο (το βαβυλωνιακό *manzu*) και ψαλτήριο (το βαβυλωνιακό *ragie*), γνωστά στους Ασσυρίους και Βαβυλωνίους⁶⁹. Απαντούν, όμως, και σε φοινικικά χαλκά, προφανώς κατασκευασμένα στην Κύπρο, όπως η ψιάλη από το Ιδάλιο⁷⁰ αλλά και σε ορθοστάτη του 8ου αιώνα από το Zinzirli με παράσταση πομπής μουσικών με τύμπανα⁷¹.

Στην ομάδα Α κατατάσσεται από τον Kunze και τμήμα ασπίδας (πίν. 21)⁷². Η KB75 έχει ένα θέμα μοναδικό στις ασπίδες. Επάνω σε άρμα κυπροφοινικικού τύπου, με άλογο του οποίου το σώμα κοσμείται με γραμμές, στέκονται δύο γενειοφόρες μορφές: Ο ηνίοχος και ένας τοξότης έτοιμος να τοξεύσει. Το θέμα είναι γνωστό από τη Μυκηναϊκή περίοδο⁷³, εδώ όμως υπάρχουν πολλά βορειοσυριακά χαρακτηριστικά. Έργο κρητικού εργαστηρίου του β' μισού του 8ου αιώνα π.Χ.

Ασπίδες (πίν. 22-41)

Στο Ιδαίο Άντρο βρέθηκε ο μεγαλύτερος αριθμός ασπίδων, όπως τονίστηκε πιο πάνω, σε σχέση με άλλες περιοχές της Κρήτης ή εκτός Κρήτης. Συγκεκριμένα, στο Ιδαίο βρέθηκαν από τις παλαιές ανασκαφές 65 περίπου -ολόκληρες ή σε θραύσματα- ασπίδες, ενώ 2.000 θραύσματα⁷⁴ και μία ακέραιη βρέθηκαν κατά τις νέες ανασκαφές Σακελλαράκη τη δεκαετία του 1980. Αντίθετα, μόλις πέντε ασπίδες έχουν βρεθεί στο Παλαικάστρο, τέσσερις στη Φαιστό⁷⁵, μία στην Ελεύθερνα⁷⁶, δύο στους Αρκάδες, τρεις στους Δελφούς⁷⁷, μία στον Κομ-

66. Ύμνος Παλαικάστρου, μουσικός Θαλήςας.

67. Βλ. τόμ. Α', κεφ. ΣΤ, V. Τελετουργίες.

68. Αρχάνες 1997, Α, 351-353 εικ. 321-324.

69. Barnett 1975, 77-79, Markoe 1985, 57.

70. Bossert 1951, εικ. 309.

71. Frankfort 1970, 304 σημ. 98, Barnett 1975, 79, Γκαλανάκη 2006, 115.

72. EAM 11766, KB75, Kunze 1931, 31 πίν. 37, Canciani 1970, 29 αρ. 75, με παλαιότερη

βιβλιογραφία, Σακελλαράκης 1998, 86 αρ. 34 σημ. 177, εικ. σελ. 111, Galanaki D45.

73. Βλ., π.χ., χρυσά μυκηναϊκά δακτυλίδια CMS I, αρ. 15 από τις Μυκήνες.

74. Matthäus 2000, σημ. 23.

75. Levi 1927-29, 424.

76. Ανατολική Μεσόγειος 1998, 255 αρ. 319.

77. Amandry 1944-45, 45-49 πίν. 3.1, Amandry κ.ά. 1950, 328, Lerat 1951, 140 εικ. 36-37, βλ. Κολώνια 2006, εικ. 68.

μό⁷⁸ και μία στη Μίλητο⁷⁹. Είναι περίεργο ότι μέχρι τώρα δεν βρέθηκαν ασπίδες του τύπου του Ιδαίου Άντρου στην Κνωσό. Ωστόσο, στις ανατολιζουσες σε τεχνοτροπία ασπίδες και στο τύμπανο του Ιδαίου Άντρου, υπάρχει η αίσθηση της παρουσίας των κνωσιακών εργαστηρίων. Ίσως, όπως τονίστηκε πιο πάνω, στην Κνωσό υπήρχε ένα σημαντικό εργαστήριο, ενώ τα πιο ασήμαντα ασπίδια κατασκευάζονταν σε κάποιο μικρό εργαστήριο, πιθανώς στην περιφέρεια του ιερού σπηλαίου, εφόσον γνωρίζουμε ότι κοντά στα μεγάλα ιερά υπήρχαν πάντα κάποια μικρά ή μεγάλα εργαστήρια, όπως π.χ. της Ολυμπίας⁸⁰.

Εκτός από τα 30 περίπου μικρά ασπίδια, διαστάσεων 0,027-0,08 μ., οι μεγαλύτερες ασπίδες του Ιδαίου Άντρου είναι δύο μεγεθών: Οι ασπίδες με προτομή ζώου στο κέντρο, κυρίως λεοντοκεφαλή, και σε μία γερακιού, τα μάτια των οποίων θα ήταν ένθετα από άλλη ύλη, έχουν διάμετρο 0,56-0,83 μ., ενώ οι ασπίδες με ομφαλό στο κέντρο 0,27-0,35 μ.

Ακόμη και στις μεγαλύτερες ασπίδες με προτομή ζώου, το μέγεθος των ασπίδων δεν ήταν πολύ μεγάλο. Π.χ. η ασπίδα με την προτομή λέοντα και την παράσταση γυμνής θεάς με λέοντες και σφίγγες (KB2) (πίν. 28) έχει διάμετρο 0,56 μ.⁸¹, ενώ μεγαλύτερη (0,83 μ.) είναι η ασπίδα του “κυνηγίου” (KB6) (πίν. 22). Κατά τους R. Hampe και E. Simon⁸², στην Ανατολή χρησιμοποιούσαν μικρές ασπίδες την περίοδο κατά την οποία χρονολογούνται οι ασπίδες του Ιδαίου Άντρου (8ος-7ος αι. π.Χ.).

Ομάδα Β

Αντιπροσωπεύεται από την ασπίδα “του κυνηγιού” KB6 (MH X7) (πίν. 22)⁸³, που χρονολογείται περί το 650 π.Χ. από τον Blome⁸⁴. Η ασπίδα στην κύρια ζώνη γύρω από την κεντρική προτομή λεοντοκεφαλής, που είναι συνήθης στην ομάδα Β, αποδίδει κυνηγό με κωνικό κράνος, κοντό παντελόνι, κυκλική ασπίδα και περικνημίδες που τοξεύει προς λέοντα ο οποίος μυρίζει άνθος, ενώ στην πλάτη του πατάει πτηνό με ανοιγμένα φτερά. Το θέμα του πολεμιστή-κυνηγού με πλήρη εξάρτυση απαντά στη μεταλλοτεχνία και τη γλυπτική και είναι σπάνιο στην αγγειογραφία⁸⁵. Πίσω από τον κυνηγό, αίγαγρος σε “ιπτάμενο καλπασμό”. Στο κάτω τμήμα της παράστασης, λέοντας πιάνει με το στόμα του από το κράνος κυνηγό, όμοια εξοπλισμένο με τον πρώτο, μόνον που κρατάει ξίφος. Κάτω από τον κυνηγό και τον λέοντα απεικονίζονται δύο μικροί λέοντες και ένα αιλουροειδές που κρατάει άνθος, και οι τρεις σε “ιπτάμενο καλπασμό”. Στη στενή ζώνη της περιφέρειας επαναλαμβάνονται οι

78. *Kommos* IV 2000, 364, 370, *Eastern Mediterranean* 1998, 182.

79. Boardman 1961, 155-156, Kunze 1931, 281, βλ. επίσης Σακελλαράκης 1998.

80. Heilmeyer 1979. Τμήματα χάλκινων ασπίδων και αγγείων από το Ιδαίο Άντρο βρίσκονται, εκτός από το Μουσείο Ηρακλείου, όπου και οι ακέραιες ασπίδες και το τύμπανο, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο από

τη Συλλογή Μητροτάκη (Σακελλαράκης 1998).

81. R. Hampe - E. Simon 1981, 113 εικ. 167-168.

82. R. Hampe - E. Simon 1981, 113.

83. Blome 1982, 16, 21 πίν. 6,1,2, σελ. 20 εικ. 7.

84. Blome 1982, 19.

85. Λεμπέση 1976, 29.

Εικ. 3. Χάλκινη ασπίδα με κεφαλή γενειοφόρου γερακιού.